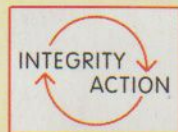

सामाजिक जवाफदेहिता

(अनुगमन सहयोगी पुस्तिका)

काहुरास्ट. नेपाल

इन्टिग्रिटी एक्सन

सामाजिक ज्वाफदेहिता

(अनुगमन साहयोगी पुस्तिका)

सम्पादन

विष्णुपुकार श्रेष्ठ

प्रकाशक

मानवअधिकार तथा सामाजिक रुपान्तरण अभियान
काहुरास्ट, नेपाल

चौरास्ट नेपाल काठमाण्डौं
सामाजिक विकास केन्द्र

- सामाजिक जवाफदेहिता : अनुगमन सहयोगी पुस्तिका
- प्रकाशक : मानवअधिकार तथा सामाजिक रुपान्तरण
अभियान (काहुरास्त, नेपाल
जीतजंग मार्ग थापाथली काठमाण्डौं, नेपाल
- फोन नं. : ०१-४२४६२२०, ४१०२०३३
- फ्याक्स : ०१-४१०२०३३
- पोष्ट बक्स नं. : १३५७२
- सर्वाधिकार : प्रकाशकमा
- संकरण : दोस्रो संस्करण
- इमेल : cahurast@gmail.com
info@cahurastnepal.org
- वेब : www.chaurastnepal.org
- डिजाईन/सेटिङ्ग : राम बहादुर मगर (६८४६३८४२८४)

विषय-सूची

१. प्रकाशकीय :	५
२. सामाजिक जवाफदेहिता : विष्णुपुकार श्रेष्ठ	१४
३. असल शासन-सक्षिप्त विवेचना : बालकृष्ण देवकोटा	१८
४. सार्वजनिक लेखा परीक्षण : चुडामणि शर्मा कट्टेल	२२
५. सार्वजनिक सुनुवाई र यसको महत्त्व : सुदिन प्रधान	३०
६. सार्वजनिक विकास निर्माण तथा सेवाको प्रभावकारीताका लागि अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा नागरिकको भूमिका : केदार खड्का	
७. विद्यालय स्तरीय छात्रवृत्ति र अनुगमन	३५
८. सहभागितात्मक योजना तर्जुमा पद्धति	४५

प्रकाशकीय

नेपालमा २०६३ सालको जनआन्दोलनबाट लोकतन्त्रको स्थापना भयो । तर लोकतान्त्रिक संस्कारको विकास र अभ्यासमा भने अझै धेरै विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । आमनिर्वाचन पश्चात सविधान सभाको गठन भयो तर सविधान निर्माणको समय बढाएको बढाथै गर्दा पनि

नयाँ सविधान तयार हुन सकेन । अन्ततः सविधान सभा नै भङ्ग हुन पुग्यो । यो अवस्थाका कारण राजनीतिक दलले जनताको विश्वास भुन भुन गुमाउँदै गइरहेको छ सविधानसभाको दोस्रो निर्वाचन सम्पन्न भएको छ परन्तु देश राजनितिक रूपमा विचित्र छ त्यसकारण नेपाल संक्रमणकालिन अवस्थाबाट गुज्रि रहेको छ । स्थानीय सरकारमा जन निर्वाचित प्रतिनीधिहरू छैनन् । स्थानीय शासन प्रशासन कर्मचारीहरूबाट भईरहेको छ । यो वेला सरकारलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउन नागरिक समाज सक्रिय हुनु पर्दछ ।

दशक लामो जनयुद्ध पश्चात धेरै संरचनाहरू विग्रि भत्केका छन् । अहिले ती संरचनाहरू निर्माण तथा पुर्ननिर्माण गर्न नेपाल सरकार तथा दातृ निकायहरूले यथेष्ट लगानी गरिराखेका छन् । सदाचारको अभावका कारण धेरै लगानी उपयोग हुन नसकेको, निर्माण कार्य सहि ढङ्गले सञ्चालन र सम्पन्न हुन नसकेको गुनासाहरू सुनिन्छन् । एकातिर जिम्मेवार जन प्रतिनीधिहरू स्थानीय निकायमा छैनन् भने अर्कोतिर नागरिक समाज पनि व्यवस्थित ढङ्गले सचेत र सक्रिय हुन सकेका छैनन् जसले लगानी कहाँ र कसरी परिचालित भएको छ अनुगमन गर्न सकोस् । विकास कार्य ठिक ढङ्गले भएको छ छैन मापन गर्न सकोस् । अहिले नेपालमा ठूलो चुनौतिको विषय भनेको सरकारलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउनु रहेको छ । किनकि जवाफदेहि र पारदर्शीता लोकतन्त्रका आधारहरू हुन् । त्यसमा पनि स्थानीय सरकारलाई जवाफदेही बनाउने काम महत्वपूर्ण छ । यसका लागि स्थानीय जनतालाई सूचित गराई जिम्मेवारीको महसुस गराउन जरूरी छ । जवसम्म जनताहरू आफैमा जागरूक हुँदैनन् देशमा सुशासन कायम हुन सक्दैन र जनताले सुशासन महसुस पनि गर्न सक्दैनन् । यसका लागि जनता स्वयम् सक्रिय हुन जरूरी छ । जनतालाई जागरूक बनाउन नागरिक समाज त्यस्तो संयन्त्र हो जसले विकास निर्माणमा हुने गलत व्यवस्थापन र भ्रष्टाचार न्यूनीकरण गरी स्थानीय सरकारलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । यहि कुरालाई मध्यनजर राखि मानवअधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान (काहुरास्ट) नेपालले स्थानीय जनता तथा नागरिक समाजलाई सचेतना बृद्धि गर्न र सामाजिक जवाफदेहीता प्रवर्द्धन गर्ने सहयोग पुगोस् भन्ने हेतुले यो सामाजिक जवाफदेहीता अनुगमन पुस्तिका प्रकाशन गरेको छ ।

यस पुस्तिकामा स्थानीय रूपमा तैयार पारिएका विकास कार्य अनुगमनकर्ताहरूलाई लक्षित गरी मुख्यतः सामाजिक, जवाफदेहीता, पारदर्शीता, सार्वजनिक सुनुवाई, सुशासन, सार्वजनिक लेखा र विद्यालयमा छात्रवृत्ति वितरण तथा अनुगमनबारे सक्षिप्त सैद्धान्तिक र कार्यसम्पादन सीप समावेश गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

नागरिक समाजले खेल्न सक्ने अनुगमनकारी भूमिकालाई नेपाल सरकारले निर्माण गरेका सुशासन ऐन २०६४, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ र सेवा अभियान सञ्चालन निर्देशिका २०६५ ले प्रशस्त व्यवस्था गरेको छ । त्यही विषयलाई ध्यान दिएर स्थानीय समुदायलाई सूचित गर्न र सचेतना अभिवृद्धि गर्न यो प्रकाशन सहयोगि बनीस् भन्ने हाम्रो कामना छ । सामाजिक जवाफदेहीता प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा यसले सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ ।

अन्तमा यो पुस्तक प्रकाशनको लागि आर्थिक सहयोग गर्ने इन्टिग्रेटी एक्सन, लण्डन तथा लेख रचना तैयार पार्ने काहुरास्ट, नेपालका सम्पूर्ण मित्रहरू र प्रो पब्लिकका निर्देशक श्री केदार खड्का प्रति काहुरास्ट, नेपाल आभार प्रकट गर्दछ र पुस्तकलाई यस रूपमा प्रकाशित गर्न सहयोग गर्ने काहुरास्ट नेपालका सबै स्टाफहरू प्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

काहुरास्ट, नेपाल

सामाजिक जवाफदेहिता

सामाजिक जवाफदेहिता के हो ?

वर्तमान विश्वमा राज्य र राज्यका निकाय तथा नागरिकलाई सेवा प्रदान गर्ने निकायहरूलाई उनीहरूको कामप्रति जवाफदेही बनाउने धारणा प्रबल रूपमा अगाडि आएको छ । तर जवाफदेहिता के हो भन्ने विषयमा सबैको मत एकै प्रकारको छैन । सामान्य अर्थमा जवाफदेहिता मानवअधिकारसंग सम्बद्ध विषय हो । यो सार्वजनिक सेवासंग सम्बन्धित छ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा दुई पक्ष/पाटोको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । एक पक्ष सेवा प्रदायक र अर्को पक्ष सेवाग्राही । सेवा प्रदायकले सेवाग्राहीलाई सहज, सरल, छिटो-छरितो, पारदर्शी ढंगले सेवा प्रदान गर्नु पर्ने दायित्व हुन्छ । सेवा प्रदायकको त्यो सामाजिक/कानूनी दायित्व नै सामाजिक जवाफदेहिता हो । संक्षेपमा सामाजिक जवाफदेहिता भनेको राज्य र राज्यका निकायहरू समाजप्रति उत्तरदायी हुने समग्र प्रक्रियाको संश्लेषित अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ । सामाजिक जवाफदेहितालाई अभि स्पष्ट संग बुझ्न जवाफदेहिताका निम्न विशेषताहरू बारे थाहा पाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

- जवाफदेहिता मानवअधिकार संग सम्बन्धित विषय हो । जवाफदेहिता भनेको राज्यले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरेका प्रतिवद्धता एवम् वाचाहरू आफ्ना नागरिकहरूलाई प्रत्याभूत गराउने जिम्मेवारी हो । यस्तो वाचा वा प्रतिवद्धता पुरा गर्ने जिम्मेवारी कस्को भन्ने बुझ्न जरूरी हुन्छ । तसर्थ जवाफदेहिता नागरिक र राजनीतिक व्यक्ति / जनप्रतिनिधि र कर्मचारी / संघ संस्था र तिनका सदस्यहरू मुख्यतः राज्य र नागरिकहरू बीचको सम्बन्ध हो ।
- जवाफदेहिता भनेको जिम्मेवारी हो । सरकारी ओहोदामा रहेका व्यक्तिको नागरिकलाई सेवा दिनु कर्तव्य हो । यदि सेवा प्रदान गर्दा कमी कमजोरी भएमा त्यसबारे स्पष्टिकरण दिन र परिणाम भोग्न बाध्यपारिनु जवाफदेहिता हो ।
- जवाफदेहिताका लागि प्रभावकारी सहभागिता आवश्यक पर्दछ । यसले नागरिक समाज र सरोकारवालाहरूलाई नागरिक खबरदारी र निगरानी गर्ने स्थान सुरक्षित राख्छ । प्रभावकारी सहभागिताको अभावमा जवाफदेहिताले पूर्णता प्राप्त गर्न सक्तैन ।
- जवाफदेहिता शक्तिसंग सम्बन्धित हुन्छ । शक्तिको दुरुपयोगका कारण बढ्ने स्वेच्छाचारितालाई न्यूनीकरण गर्नका लागि अनुगमन, निगरानी र सन्तुलित नियन्त्रण गर्नु जवाफदेहिता हो । तसर्थ जवाफदेहिता बुझ्ने राज्य र समाजमा विद्यमान निकाय एवम् व्यक्तिहरूको शक्तिको विश्लेषण जरूरी हुन्छ ।
- जवाफदेहिता भनेको पारदर्शिता हो । पारदर्शिता भनेको सूचनामा पहुँच हो । आफ्ना नेताहरू र सार्वजनिक सेवा प्रदायक संस्थाहरूलाई जवाफदेहि बनाउन र अनुगमन गर्न सार्वजनिक कार्यहरू पारदर्शी र खुल्ला हुनु अनिवार्य छ ।
- जवाफदेहिता फस्टाउनको लागि विधिको शासन अनिवार्य छ । जवाफदेहिताको मापन विधिको शासनका आधारमा गरिन्छ ।

उपर्युक्त विशेषतालाई समेटेर सामाजिक जवाफदेहितालाई बुझ्दा के निचोड आउछ भने जवाफदेहिता सेवा प्रदायक व्यक्ति/संस्था संग सम्बद्ध दायित्व हो । राज्यले मानवअधिकार

प्रत्याभूतिका लागि गरेका प्रतिवद्धता एवम् बचाको विधि सम्मत कार्यान्वयन हो । सेवा प्रदायकका ती कार्यहरू पारदर्शी, सहभागितामूलक छन् या छैनन् र शक्ति प्राप्त व्यक्तिले आफ्नो प्रतिवद्धता एवम् वाचाहरू विधि सम्मत पुरा गरे या गरेनन् त्यसको लेखा जोखा गर्ने र नगरेको अवस्थामा दण्डित गराउने साधन जवाफदेहिता हो । सामाजिक जवाफदेहिताको अर्थ राज्य, व्यक्ति/संघ संस्थासंग दायित्व हुन्छ र त्यो दायित्व पुरा गर्न निश्चित सूचक हुन्छन ती पुरा भएन भने त्यो व्यक्ति वा संस्था परिणाम स्वीकारन कानूनतः वाध्य हुन्छ भन्ने हो । जवाफदेहिता भनेको परिवर्तन हो ।

जवाफदेहिताका किसिम

वर्तमान विश्व राज्य प्रणालीमा जवाफदेहिता कायम गर्ने विविध संयन्त्रहरू राज्य र नागरिकहरूले निर्माण गरेको पाइन्छ । त्यस्तो जवाफदेहिता कायम गर्ने संयन्त्रहरूलाई त्यसको स्वरूप अनुसार मुख्यतः निम्न अनुसार विभक्त गर्न सकिन्छ । जवाफदेहिताको किसिमको निर्धारण कार्य सम्पादन र नेतृत्वको आधारमा छुट्टयाउने गरिन्छ ।

क) कार्यसम्पादनको आधारमा जवाफदेहिता:

कार्य सम्पादनको आधारमा जवाफदेहितालाई २ प्रकारले बुझ्न सकिन्छ ।

१. तेस्रो जवाफदेहिता : यसप्रकारको जवाफदेहितामा राज्यका एक निकायलाई राज्यकै अर्को निकायले सो निकायलाई तोकिएको नियम कानूनको अधिनमा कार्यसम्पादन गरेको छ,

छैन त्यसको अनुसन्धान र निरीक्षण गर्ने गरिन्छ । लोकतान्त्रिक शासन

व्यवस्था सञ्चालन भएका राज्य प्रणालीका विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका त्यस्तै निकाय हुन जसले एक अर्काको जवाफदेहिता जाँचदछ । त्यसैले यि निकायलाई

सर्प, विच्छि र भ्यागुताको संज्ञा दिने गरिन्छ । यसलाई अर्को अर्थमा शक्तिको पृथक्करण पनि भनिन्छ । यि अङ्गहरू राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरमा कार्यरत हुन्छन् र एक अर्काको कार्यको निरीक्षण अनुगमन एक अर्काले गरिरहेका हुन्छन् । यस्तो जवाफदेहितालाई तेस्रो जवाफदेहिता भनिन्छ । महालेखा परीक्षाक, मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग जस्ता राज्यका अङ्गहरू पनि यस किसिमको जवाफदेहिता कायम गराउने अङ्ग हुन् ।

महालेखा परिक्षक, मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग जस्ता राज्यका अङ्गहरू पनि यस किसिमको जवाफदेहिता कायम गराउने अङ्ग हुन् ।

२. ठाडो जवाफदेहिता : राज्यद्वारा सञ्चालित तेस्रो जवाफदेहिता सृजना गर्ने अङ्ग बाहेक राज्यको अङ्ग निर्माण गर्ने सन्दर्भमा नागरिकहरूपनि सहभागी बन्दछन् । जस्तोकि, व्यवस्थापिकाको गठनमा नागरिकहरू सहभागी हुन्छन् । व्यवस्थापिका निर्माणमा निर्वाचनको माध्यमबाट नागरिकहरूले नेताहरूलाई चुन्दछन् । नेताहरूको कार्य समिक्षा गरेर फेरी उसलाई त्यो पदमा निर्वाचित गर्ने या नगर्ने फैसला नागरिकहरूले नै गर्दछन् । यसप्रकार निर्वाचित नेताहरू जनता प्रति उत्तरदायी हुने जवाफदेहितालाई ठाडो जवाफदेहिता भनिन्छ । यस्तो जवाफदेहितामा तलको अर्थात जनताको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । यस प्रकारको जवाफदेहिताका मूल कर्ता नागरिक र राज्य हुन् ।

ख) संयन्त्रको नेतृत्वको आधारमा जवाफदेहिता :

संयन्त्रको नेतृत्व कसले गर्छ भन्ने आधारमा पनि जवाफदेहिताको किसिम छुट्याउने गरिन्छ । यस प्रकारको जवाफदेहितामा राज्य र नागरिकहरूद्वारा नेतृत्व गरिएको संयन्त्रहरू पर्दछन् ।

१. राज्यद्वारा नेतृत्व गरीएको जवाफदेहिता : यसप्रकारको जवाफदेहितामा जवाफदेहिता संयन्त्रको नेतृत्व राज्यले गर्दछ । राज्यले नेतृत्व गरेपनि पृष्ठपोषण तलबाट लिइन्छ । तलको अर्थ नागरिकबाट भन्ने हो । उदाहरणको लागि राज्यले नेतृत्व गरेको संयन्त्र निर्वाचन आयोगले निर्वाचन गर्दछ । निर्वाचनमा महत्वपूर्ण भूमिका जनता अर्थात नागरिकको हुन्छ, परन्तु निर्वाचन राज्यद्वारा निर्मित संयन्त्र निर्वाचन अयोगले गराउँछ ।

२. नागरिकद्वारा नेतृत्व गरिएको जवाफदेहिता :

जनता आफैले सृजना गरेका अर्थात चलाएका जवाफदेहिता सम्बन्धी संयन्त्रहरू यस कोटीमा पर्ने जवाफदेहिता संयन्त्र हुन् । कुनै पदाधिकारीलाई तोकिएको कार्य सम्पादन ठीक बेठीक कसरी सम्पादन गर्‍यो जाँचन नागरिकहरूले सार्वजनिक सुनुवाई गर्दछन् र सम्बन्धित व्यक्तिलाई जवाफदेहि बनाउँछन् भने त्यो बेला क्रियाशील संयन्त्र नागरिकहरूले नेतृत्व गरेका हुन्छन् । हालकि त्यहाँ सरकारी पक्ष पनि मौजूद हुन्छ ।

जवाफदेहिता किन जरुरी छ ?

शासन प्रक्रिया भनेको नागरिक र राज्य बीचको अन्तरक्रिया हो । शासन सञ्चालन राज्यले तैयार पारेको नीति नियम र कानूनको आधारमा हुनपर्दछ । कुनै पनि शासन लोकतान्त्रिक हो वा होइन भन्ने थाहा पाउन त्यो राज्यमा सञ्चालित शासन व्यवस्था विधिमा आधारित छ वा छैन, त्यो कति पारदर्शी छ, नीति नियम निर्माणमा जनसहभागिता या जनताको पहुँच छ छैन, कति मानवअधिकार मैत्री छ भन्ने जस्ता विषयले निर्धारण गर्दछ । यसको अलावा राज्यले आफूले गरेको र गर्ने कामको जानकारी आम नागरिकलाई थाहा दिएको छ, छैन । नागरिकहरूप्रति उसको व्यवहार कस्तो छ, नागरिकहरूको आवश्यकता पूर्ति गर्न उ कति सवेदनशील छ भन्ने कुराले पनि राज्य लोकतान्त्रिक हो, होइन भन्ने निक्कैलै गर्दछ । लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा सबै नागरिकहरूलाई समान न्यायको अवसर प्रदान गरिएको हुन्छ । जवाफदेहिता राज्यलाई न्यायपूर्ण र लोकतान्त्रिक बनाउने साधन हो । तसर्थ लोकतान्त्रिक राज्य तथा समाजमा जवाफदेहिताको आवश्यकता निम्न कारणले छ ।

१. जनताको इच्छा बमोजिम शासनव्यवस्था सञ्चालन गर्न । स्थानीय राजनीतिज्ञ, कर्मचारी र जनताबीचको सम्बन्ध विकास गर्न ।
२. सरकार संग भएको व्यापक शक्ति दुरुपयोग नहोस् भनी सरकारलाई नियन्त्रण गर्न ।
३. न्यायपूर्ण र लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था कायम गर्न । सूचनामा पहुँच बृद्धि गर्न ।
४. निर्धारित नीति, नियम र कानूनको पालना गराउन । जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्न ।
५. समाजमा सदाचारको विकास गर्न । पारदर्शिता बृद्धि गर्न । सुशासन कायम गर्न ।
६. लोकतन्त्रको जग मजबुत गर्न । विधिको शासनलाई प्रवर्द्धन गर्न ।
७. जनताको आत्मसम्मानमा बृद्धि गर्न र मानवअधिकारको प्रवर्द्धन गर्न ।

जवाफदेहिताका लागि नागरिक समाजको भूमिका:

सेवा प्रदायक संस्थाहरूको कामको सन्तुलन र नियन्त्रण गर्नु राज्यको/सरकारको काम हो । न्यायपूर्ण र लोकतान्त्रिक शासन प्रशासनका लागि राज्य मात्र जिम्मेवार भएर पुग्दैन ।

त्यस राज्यको नागरिक पनि त्यत्तिकै जिम्मेवार हुनुपर्दछ । सरकारलाई जवाफदेही बनाउनु नागरिकहरूले पनि जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दछ ।

आधुनिक राज्य प्रणालीमा लोकतान्त्रिक र जवाफदेही सरकार निर्माणमा नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका उदाहरणहरू छन् । नागरिक समाज त्यस्तो दवाव समूह हो जो जहिलेपनि जनपक्षीय हुन्छ र जनताको हित र रक्षा एवम् उनीहरूको जीवनस्तर उकास्न सरकार समक्ष दवाव सृजना गरिरहन्छ । लोकतन्त्रमा नागरिक समाजको भूमिका सदैव प्रतिपर्दको जस्तो भैरहन्छ र सरकारलाई सदैव रचनात्मक आलोचना गरिरहन्छ ।

लोकतान्त्रिक जवाफदेहिताका लागि नागरिक समाजले निम्न भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

१. सरकारका आचरण, व्यवहार, प्रशासन र जनतासंग गरेका व्यवहारहरूलाई नजिकबाट निद्यालन सक्छ ।
२. राज्य संयन्त्र बाहिर रहेर नागरिक समाजले सरकारी कामको अनुगमन गर्न सक्छ ।
३. खराब आचरण र कार्य प्रणालीका बारेमा पर्दाफास र भण्डाफोर गर्न सक्छ ।

जवाफदेहितामा काम गर्न धेरै होशियार हुन जरुरी छ । होशियार हुनु भनेको जवाफदेहिता वारे राम्ररी बुझ्नु, त्यसका लागि गरिने कार्यका चरणहरू बारे थाहा पाउनु, नियम कानूनको अध्ययन गर्नु र त्यो कार्य सम्पादन गर्ने सीप र कलावारे क्षमता आभिवृद्धि गर्नु हो ।

४ राज्यको नियन्त्रणमा रहेका जवाफदेहिता सम्बन्धी संयन्त्रहरूले गरेका कामहरूको अनुगमन गर्ने र त्यसलाई प्रभावकारी बनाउने काम गर्न सक्छ ।

५ औपचारिक ढण्ड सजाय संयन्त्र प्रभावकारी बनाउन राज्य पक्षलाई प्रोत्साहित गर्ने र

सूचना उपलब्ध गराइ सहयोग गर्न सक्छ ।

६. सेवा प्रदायकहरूको प्रतिवद्धता जाँच गर्ने, प्रतिवद्धता पुरा नगरे त्यस उपर उजुरी वा अपील गरेर, प्रमाणहरू पर्याप्त रूपमा संकलन गरेर विभिन्न शक्ति केन्द्रहरूमा आवाज बुलन्द पार्न सक्छन् जस्तो संसदीय सुनुवाई, सोधपूछ सम्बन्धी निकायहरू, आयोजकहरू, सल्लाहाकार समिति मार्फत जवाफदेहिता बृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्छ ।
७. नविन खोजमूलक विधि र मोडल निर्माण गरी जवाफदेहिताका लागि सहयोग पुऱ्याउन विशेष भूमिका खेल्न सक्छ । जुन विधि सरकार, राज्य र स्वयम् समाजका लागि पनि जवाफदेहिता सृजना गर्न सहयोगी हुन सक्छ ।
८. जवाफदेहिता बृद्धि गर्न जनता र राज्य बीचको पुलको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।
९. आम नागरिक तथा बहिष्करणमा परेका जनताहरूबीच सामाजिक जवाफदेहिता र सूचनाको महत्ववारे सूचित गरी सामाजिक सदाचार वृद्धि गरी त्यस्ता जनतालाई सशक्तिकरण गर्न सक्छ ।
१०. नागरिक समाजले जनपरिचालन गरी जवाफदेहिताप्रति जिम्मेवार बनाउन एवम् कानुनी बाटो अवलम्बन गरी पूर्ण जवाफदेहि बनाउन विशेष भूमिका खेल्न सक्छ ।

१. नागरिकहरूले जवाफदेहिता कार्यको लागि कसरी काम गर्नुपर्दछ ?

न्यायपूर्ण र लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था निर्माण गर्न नागरिकहरू क्रियाशील र सचेत

हुनुपर्छ । त्यो उनीहरूको दायित्व पनि हो । जवाफदेहितामा काम गर्ने कुरा सजिलो छैन । जवाफदेहितामा काम गर्न धेरै होशियार हुनु जरूरी छ । होशियार हुनु भनेको जवाफदेहिता वारे राम्ररी बुझ्नु, त्यसका लागि गरिने कार्यका चरणहरू वारे थाहा पाउनु, नियम कानूनको अध्ययन गर्नु र त्यो कार्य सम्पादन गर्ने सीप र कलावारे क्षमता अभिवृद्धि गर्नु हो । जवाफदेहिता कार्यका लागि समाजमा रहेका इच्छुक व्यक्तिहरू (सरोकारवाला मध्येबाट) को समूह निर्माण गरी उनीहरूलाई तालिम दिनुपर्दछ । तालिम प्राप्तहरूलाई फिल्डमा खटाई तालिमको प्रयोग गराउनु पर्ने हुन्छ । जे होस जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्य गर्दा सीप र ज्ञानको संयोजन जरूरी छ । यसका साथै जवाफदेहिताका चरणहरूवारे पनि थाहा पाउनु जरूरी हुन्छ । जवाफदेहिता कार्यका लागि नागरिक समाजले यसको थालनी पूर्व निम्न चरणहरू पार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

क) शुरुवात,

ख) सरोकारवालाहरूको परिचालन,

ग) प्रमाण संकलन,

घ) प्रमाणको प्रयोग ।

यी चरणहरू पार गर्ने सन्दर्भमा सबै समाजमा एकै प्रकारको विधि या प्रक्रियाको प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने छैन । समाजको वस्तुस्थिति र जवाफदेहिता बृद्धि गर्नका लागि निर्धारित संस्था वा व्यक्तिमा ल्याउन चाहेको परिवर्तनका आधारमा नागरिक या नागरिक समाजले आफ्नो-आफ्नो तरिका अवलम्बन गर्न सक्छन् । वास्तवमा जवाफदेहिताको काम भनेको सेवा प्रदायकले सेवा ग्राहिलाई प्रदान गरिने सेवाको विविध क्रियाकलापको समग्र अध्ययन र नतिजाको संश्लेषण हो ।

क. जवाफदेहिता सम्बन्धी कामको शुरुवात

जवाफदेहिता सम्बन्धी कामको शुरुवात गर्नुभन्दा पहिले तपाईं त्यसबाट के उपलब्धि हासिल गर्न चाहनुहुन्छ भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनुपर्दछ । तसर्थ कार्यको थालनी वा शुरुवातिका लागि मुख्य लक्ष्य (केन्द्रबिन्दु) निर्धारण गर्नु अर्थात् परिवर्तन ल्याउन चाहेको मुख्य विषयवारे स्पष्ट हुनु जरूरी छ । जवाफदेहिता सम्बन्धी कामको थालनी गर्दा त्यसको मुख्य विषयलाई परिभाषित गर्न या बुझ्नु निम्न आधारभूत तत्वहरू वारे ज्ञान जरूरी छ कामको थालनी यही बुझाइको आधारमा गर्नुपर्दछ ।

(क) जवाफदेहिता (परिवर्तन) कायम गर्न र सो कायम गर्न चाहने कारक तत्वहरूको विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

(ख) जवाफदेहिता (परिवर्तन) लाई प्रभाव पार्न सक्ने र प्रभावित हुने सरोकारवालाको पहिचान गर्नुपर्दछ ।

(ग) परिवर्तका लागि सरकारमा दायित्व छ, छैन स्पष्ट हुनुपर्दछ ।

(घ) सरकारमा दायित्व छ भने कुन अङ्ग वा व्यक्ति (पदाधिकारी) को दायित्व हो बुझ्नु पर्दछ ।

- (ङ) जवाफदेहिता कायम गर्न सरोकारवालहरू कति सक्षम छन् लेखा जोखा गर्नुपर्दछ ।
- (च) जवाफदेहिता (परिवर्तन) कायम गर्न अवरोध सृजना गर्ने र सहयोग गर्ने शक्तिहरूको वारेमा यथार्थ ज्ञान हासिल गर्नुपर्दछ ।

संक्षेपमा जवाफदेहिता अर्थात समाजमा नागरिकहरूले ल्याउन चाहेको परिवर्तनका लागि कार्य शुरू गर्दा मुख्य रूपले के परिवर्तन चाहेको हो भन्ने विषयलाई पत्ता लगाउन जरूरी छ । त्यसका लागि प्रभाव पार्ने कारक तत्व पत्ता लगाउनु, कस्को दायित्व हो जान्नु, कसले सहयोग गर्दछ र कसले अवरोध गर्दछ विश्लेषण गर्नु र सरोकारवालाहरूको पहिचान गर्नु जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्यको शुरूवाती काम हो ।

सरोकारवालाको परिचालन भनेको जवाफदेहिता कायम गर्नका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई परिवर्तनका लागि संलग्न गराउन गरिने व्यवहार/अपील हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

ख. सरोकारवालाहरूको परिचालन

जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्यको दोस्रो चरण भनेको परिवर्तन ल्याउन चाहने सरोकारवालाहरूको पहिचान र परिचालन हो । त्यसका लागि सरोकारवालाहरूको पहिचान पहिलो कार्य हो । जवाफदेहिता सृजना गर्न र परिवर्तन गर्न चाहेको प्रमुख विषयका आधारमा सरोकारवालाहरू भन्नाले सेवा प्रदायक (जसलाई परिवर्तन गर्नुपर्दछ), अधिकारवाला (जसले परिवर्तनको फलको हक प्राप्त गर्दछ), लाभग्राही (प्रत्यक्ष हकवाला नभएपनि लाभ प्राप्त गर्ने), प्रभावित (जसले फाइदा पाउदैन), रूची भएका पक्ष (जसले परिवर्तनको पक्ष विपक्षमा मत राख्छ) आदि हुन भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

समाजको परिवर्तन एकलौ प्रयासले सम्भव छैन त्यसका लागि नागरिकहरूको समूह, सरोकारवालाहरूको एकता जरूरी हुन्छ । सरोकारवालाको परिचालन भनेको जवाफदेहिता कायम गर्नका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई परिवर्तनका लागि संलग्न गराउन गरिने व्यवहार/अपील हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ । सरोकारवालाहरूलाई विभिन्न तरिका र क्रियाकलापको प्रयोग गरेर परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । सरोकारवालाहरूलाई निम्न उद्देश्यका लागि परिचालन गर्न सकिन्छ ।

- सूचना प्राप्त गर्न, जवाफदेहितामा स्थान प्रदान गर्न, अन्य सरोकारवालामा पहुँच पुऱ्याउन ।
- सम्बन्धित संस्था वा व्यक्तिले आफ्नो दायित्व पुरा गरेको छ या छैन भन्ने प्रमाण जुटाउन, संकलन गर्न ।
- नेता वा अधिकारवालालाई जवाफदेही बनाउनका लागि प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न ।
- जे लक्ष्य (परिवर्तन) प्राप्त गर्ने हो त्यसका लागि निर्णायक गर्न ।

प्रमाण संकलन

जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्यको तेस्रो चरण प्रमाण संकलन हो । प्रमाण संकलन गर्नु पूर्व माथि चर्चा गरिएको दुईवटा चरण जसमा हामीले चाहेको परिवर्तन के हो ? त्यो परिवर्तनका लागि सरकारको के दायित्व छ र त्यो कार्यका लागि को संग सहकार्य गर्ने, को प्रभावित हुने, कसरी के गर्न र कुन समयमा सरोकारवालाहरूको परिचालन गर्ने भन्ने वारेमा पूर्ण जानकारी पाउन जरूरी छ ।

प्रमाण संकलन गर्दा राज्यले तोकेको दायित्व र सम्बन्ध एवम् निर्देशित, मापदण्ड तथा

प्रतिवद्धताहरूबारे गहिरो जानकारी हासिल गर्न अनुगमन कर्ताको मुख्य कर्तव्य हो । त्यसपछि मात्र अनुगमन कर्ता प्रतिवद्धता र मापदण्डलाई अनुगमन गर्ने सूचक पत्ता लगाउन सक्छ ।

सूचक गुणात्मक अथवा संख्यात्मक हुन सक्छ । जस्तो कि कुनै गाउँको खानेपानी आयोजना वारे जनधारणा गुणात्मक हो भने त्यो खानेपानी आयोजना अन्तरगत लाभान्वित हुने जनसंख्या/धाराको संख्या/ संख्यात्मक सूचक हो । त्यस्तै गरी सूचक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सूचक पनि हुन सक्छ । जस्तो कि बालमृत्युदर एउटा सूचक हो जसले प्रत्यक्षतः ५ वर्षा मुनिका बालक वालिकाको गणना सूचित गर्दछ र अप्रत्यक्षतः त्यस ठाउँ/गाउँको गरिविको सूचना प्रदान गर्दछ । सूचकलाई कूल वा विभाजन सूचकका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । कुनै विद्यालयमा ५० जना छात्रवृत्ति प्राप्त गर्ने विद्यार्थी छन् यो कूल सूचक हो । त्यसलाई ३० जना केटा र २० जना केटी पनि भन्न सकिन्छ यो विभाजित सूचक हो ।

प्रमाण संकलनको लागि सूचक तयार पार्नु महत्वपूर्ण कार्य हो । सूचकको अभावमा परिवर्तनको मापन गर्न सकिदैन । तर सूचक तैयार पार्दा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । सूचकका निम्न विशेषता हुन्छन् ।

- सूचक निर्दिष्ट, स्पष्ट हुनुपर्दछ अर्थात ठोस र मापन गर्न सकिने, पुष्टि गर्न सकिने हुनुपर्दछ ।
- सूचक व्यवहारिक रूपमा हासिल गर्न वा संकलन गर्न सकिने हुनुपर्दछ ।
- सूचक उत्तर संकलन गर्न सहयोगी सान्दर्भिक हुनुपर्दछ ।
- सूचक समयसीमाबद्ध हुनुपर्दछ ।

कतिपय अवस्थामा अनुगमनकर्तालाई सूचना प्राप्त गर्न ज्यादै कठिनाई हुने हुन्छ । आफुले अनुगमन गर्न चाहेको प्रतिवद्धता र मापदण्डको सूचना पाउन कठिन अवस्थामा अनुगमनकर्ताले सूचना प्राप्त गर्ने सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनवारे राज्यले व्यवस्था गरेको विधिको ज्ञान हुनु जरूरी छ । यसको अलावा सरकारले पारदर्शिताका लागि अवलम्बन गर्ने संयन्त्रहरूवारे पनि जानकारी लिनु पर्दछ । सूचनामा पहुँचको कुरा गर्दा एउटा कुरा मनन गर्न जरूरी छ । सरकारी सूचनालाई तवमात्र पारदर्शी भन्न सकिन्छ जव त्यो सम्बन्ध पक्षमा पुग्दछ र त्यो सूचनाको कुरा बुझ्दछ । अनुगमन कर्ताले यो विषयलाई गभिर रूपले ग्रहण गर्न जरूरी छ । प्रमाण संकलन गर्दा अनुगमन कर्ताले परिवेश, सूचकको प्रकार, साभेदार र लक्षित समूह जस्ता तत्वहरूबारे ध्यान दिनुपर्दछ । परिवेश भन्नाले तपाईंले अनुगमन गर्ने कार्यालय परिसरमा जान तपाईंलाई अनुमति चाहिन्छ, चाहिँदैन ध्यान दिनुपर्दछ, भन्ने हो । जस्तो कि मालपोत कार्यालयमा र व्यापकमा अनुगमन गर्दा अवलम्बन गरिने तरिका फरक हुने गर्दछ । अनुगमन गर्ने र प्राप्त गर्ने सूचक संख्यात्मक/गुणात्मक कस्तो हो या सूचकको प्रकृति प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, कूल वा विभक्त त्यसका लागि उपयुक्त व्यक्ति छनौट गरिनु पर्दछ । भावि समयमा परिवर्तनका लागि प्रमाणको प्रयोग गर्ने क्रममा यो सूचना नै महत्वपूर्ण आधार हुने हुनाले यस प्रति गभिर ध्यान दिनु पर्दछ ।

प्रमाण संकलन गर्दा अनुगमन कर्ता, नागरिक समाजले धेरै तरिकाहरू अवलम्बन गर्न सक्छन् । त्यसमध्ये सेवा प्रदायकहरूद्वारा वितरण गरिने सामाग्रीको अनुगमन, निर्माण परियोजनाको सुपरिवेक्षण, लेखापरिक्षण, समूहगत छलफल, प्रश्नावली, बजेट विश्लेषण, अन्तरवाता, समुदायमा आधारित अनुगमन, सामाजिक परिक्षण, सेवा प्रदान गर्ने ठाउँको अनुगमन, खरिद विक्रि अनुगमन, नागरिक प्रतिवेदन कार्ड सामुदायिक अंक कार्ड, सेवा आंकलन आदि ।

अनुगमन गर्ने या प्रमाण संकलन गर्ने शैली समय समयमा बदलि रहन सक्छ तसर्थ हामीले के लक्ष हासिल गर्न, कस्तो प्रमाण संकलन गर्दैछौं, त्यसको लागि उपयुक्त पद्धति छनौट गर्ने सीप

अनुगमन कर्तामा हुनुपर्दछ र उसले नै पद्धति या तरिका छनौट गर्नुपर्दछ ।

प्रमाणको प्रयोग

जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्यको अन्तिम चरण प्राप्त प्रमाणको प्रयोग हो । नागरिक समाजले त्यस्तो प्रमाणको प्रयोग गरेर सम्बन्धित संस्था/व्यक्ति वा कार्यालयलाई जवाफदेही बन्न सहयोग गर्दछ । सेवा प्रदायक संस्थाले सेवा ग्राहीहरूका लागि प्रदान गरिने सेवाका वारेमा गरेका प्रतिवद्धता, राज्यले निर्धारण गरेको मापदण्ड ठीक ढङ्गले सेवाग्राही समक्ष पुगेको छ

या छैन त्यसको प्रमाण प्रयोग गर्ने कार्यबाट जवाफदेहिता बृद्धि गर्न मद्दत पुग्दछ । नागरिक समाजले यस्तो प्रमाणको प्रयोग सार्वजनिक सुनुवाइ, सार्वजनिक लेखा, वकालत, सामुदायिक सूचना पाटी, सञ्चारमाध्यम आदिको माध्यमद्वारा गर्ने गर्दछन् । यी मध्ये सार्वजनिक सुनुवाइ विशेष प्रयोगमा आएको साधन हो । त्यस्तै सार्वजनिक वकालत जसलाई कारवाहिका लागि वकालत भन्ने गरिन्छ त्यसको प्रयोग पनि गरिन्छ । प्रमाणका आधारमा दोषीलाई मुद्दा हालेर, भण्डाफोर गरेर, अनुशासनको कारवाही गराएर, अदालत मार्फत कारवाही गरेर पनि जवाफदेहिता निर्माण गर्न सकिन्छ ।

जवाफदेहिताका लागि कार्य गर्ने अनुगमन कर्ताले प्रमाणको संकलन गरी त्यसको प्रयोग गर्नुको अर्थ जवाफदेहिता कायम गर्नु हो । अर्को अर्थ नागरिक र राज्य बीच हुने असमझदारी र दुर्व्यवहारमा न्यूनीकरण गर्नु पनि हो । प्रमाणको प्रयोग गर्नु पूर्व प्रमाणको सत्यता जाँच गरिनु पर्दछ अन्यथा नागरिक समाज र राज्य संयन्त्रबीच द्वन्द्व बढ्न सक्तछ ।

सामाजिक जवाफदेहिता सृजना गर्ने र प्रमाणको प्रयोग गरी जवाफदेहिता बृद्धि गर्ने धेरै संयन्त्रहरू छन् । त्यसलाई विकास सम्बन्धी संयन्त्र, सूचना सम्बन्धी संयन्त्र र जवाफदेहिता र सदाचार सम्बन्धी संयन्त्रको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । त्यसमध्ये सदाचार पद्धति सम्पत्ति घोषणा, समुदायको नेतृत्वमा गरिने खरिद, सहभागितामूलक बजेट तर्जुमा, योजना तर्जुमा, सरोकारवालाहरूको समूह निर्माण जस्ता संयन्त्रहरू विकास सम्बन्धी संयन्त्रहरू हुन् । नागरिक वडापत्र, सेवा सुविधाहरूको सूची, स्थानीय निकायको बजेट, सूचनाको हक सम्बन्धी कानून, कानून नीति नियमहरूको सूचक, सूचना सम्बन्धी संयन्त्रहरू हुन् । नागरिक शिक्षा, सार्वजनिक खर्चको सोध खोज, मापदण्ड एवम् प्रतिवद्धताहरूको सूची, सामुदायिक अङ्क पत्र, नागरिक प्रतिवेदन पत्र, सार्वजनिक सुनुवाइ, सार्वजनिक लेखा परिक्षण, सार्वजनिक राजश्व अनुगमन, नागरिक उजुरी संरचना जवाफदेहिता र सदाचार सम्बन्धी संयन्त्रहरू हुन् ।

उपरोक्त संयन्त्रहरू अनुगमनकर्ताएले उपयुक्त कुनै एक वा दुई संयन्त्रहरूको प्रयोगगरी जवाफदेहिता कायम गर्न सक्तछन् । तर ती संयन्त्रहरू प्रयोग गर्नुपूर्व ती संयन्त्रहरूवारे अनुगमनकर्ता र प्रमाणको प्रयोगकर्ताले ती विधिहरूवारे यथेष्ट ज्ञान हासिल गर्न जरूरी छ ।

समसाजिक जवाफदेहिता वृद्धि गर्न क्रियाशील नागरिक अनुगमनकर्ताले संक्षेपमा निम्न अनुसार कार्यको थालनी गर्नुपर्दछ ।

नागरिक शिक्षा, सार्वजनिक खर्चको सोध खोज, मापदण्ड एवम् प्रतिवद्धताहरूको सूची, सामुदायिक अंक पत्र, नागरिक प्रतिवेदन पत्र, सार्वजनिक सुनुवाइ, सार्वजनिक लेखापरिक्षण, सार्वजनिक राजश्व अनुगमन, नागरिक उजुरी संरचना जवाफदेहिता र सदाचार सम्बन्धी संयन्त्रहरू हुन् ।

१. के वारेमा र कहाँ प्रमाण खोज्दै हुनुहुन्छ छनौट गर्नुहोस्
  २. लक्ष वा उद्देश्य निर्धारण गर्नुहोस् ।
  ३. सरोकारवालाहरू को हुन पहिचान गर्नुहोस् ।
  ४. प्रमाण संकलनका लागि सीप र ज्ञानयुक्त व्यक्ति (अनुगमनकर्ता) छान्नुहोस् ।
  ५. प्रमाण संकलन विधि र सीप सिकाउनुहोस् र जिम्मेवारी निर्धारण गर्नुहोस् ।
  ६. प्राप्त प्रमाणको पुनः परिक्षण गरी प्रमाणप्रति विश्वस्त हुनुहोस् ।
  ७. प्रमाण प्रयोग गर्ने विधिको छनौट गर्नुहोस् ।
  ८. सरोकारवाला र सम्बन्धित संस्था तथा व्यक्तिहरूलाई जानकारी दिनुहोस् ।
  ९. प्रमाणको प्रयोग गरी दवाव सिर्जना गर्नुहोस् ।
  १०. जवाफदेहिता विधिले काम गर्‍यो गरेन पुनः जाँच्नुहोस् ।
  ११. विधि उपयुक्त भए दोहोर्याउनुहोस् नभए पुनः उपयुक्त विधि छनौट गर्नुहोस् ।
- (याद गर्नुहोस् जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्य भनेको निरन्तर गरी रहनु पर्ने कार्य हो । यो कार्य गर्दा धेरै चुनौती आउन सक्तछन् स्पष्ट प्रमाण र पर्याप्त ज्ञानका लागि गम्भीर हुनुहोस् ।)

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

१. एक्सन एड -प्रमाणको प्रयोग गरी जवाफदेहिता कसरी स्थापित गर्ने -विकासकर्मी र शिक्षण सहजकर्ताका लागि लोकतान्त्रिक जवाफदेहिता वारे स्रोत पुस्तक ।
२. PRAN (सामाजिक जवाफदेहिताका लागि २१ सयन्त्र (स्रोत पुस्तक) (केदार खड्का/चिरञ्जीवि, नेपालमा जवाफदेहितावारे सम्बन्धी कार्यक्रम PRAN विश्व बैंक नेपाल
३. जिल्ला विकास समिति महासंघ, नेपाल : (स्थानिय निकायमा पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता अभिवृद्धि अध्ययन प्रतिवेदन-पौष, २०६२
४. www.changemanagement.com
५. Business Dictionary.com

असल शासन : संक्षिप्त विवेचना

अधिवक्ता बालकृष्ण देवकोटा

सचिव

मानव अधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान, नेपाल ।

असल शासन भनेको के हो ?

असल शासन भनेको के हो भन्ने कुरा बुझ्न भन्दा पहिले शासन भनेको के हो भन्ने बुझ्न आवश्यक हुन्छ । सामान्यतया शासन भनेको राज्य व्यवस्था संचालन गर्ने शासकिय प्रणाली हो जो असल वा खराब अर्थात कुशासन वा सुशासन दुवै हुन सक्दछ ।

असल शासन भन्नाले राज्य व्यवस्था संचालन गर्ने त्यसतो शासकिय विधि वा प्रणाली हो जसको आगत निर्गत दुवै जनता हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा शासकलाई शासनको अधिकार जनताले प्रदान गर्दछन र शासकले सो अधिकार जनताको सेवा संरक्षण र सम्मानकोलागि कर्तव्यको रूपमा प्रयोग गर्दछ त्यसतो शासनलाई असल शासन भन्न सकिन्छ ।

असल शासन शासक र शासित विचमा लोकतान्त्रिक प्रणाली वा माध्यमबाट संचारित हुने हुनाले लोकतान्त्रिक गुणले संपन्न शासन प्रणाली नै असल शासन हो । अर्को शब्दमा भन्दा लोकतन्त्रका बहु आयामिक गुणहरूको व्यापक प्रयोग र संस्थागत शासकिय संरचना असल शासन हो ।

असल शासनका आधार स्तम्भहरू :

असल शासन सैद्धान्तिक विषय मात्र न भै व्यावहारिक विषय समेत भएकाले यसलाई व्यवहारबाट उपयोग एवं अनुभव गरिन्छ । त्यसैले यो मुर्त विषय हो । आजको विश्वमा यो अत्यन्त जनपूय र सर्वव्यापक छ । यसो हुनुमा यसका आधारहरूको नै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

प्रोफेसर लारि डायोमोण्ड तथा प्रोफेसर लियोनार्दो मार्लिनोले सन २००४ मा गरेको "लोकतन्त्रको गुण" (The Quality of Democracy, 2004 CDDRL working papers, p.7) नामक संयुक्त सृजनामा असल शासनका आधारहरूका विषयमा निम्न विषयहरू उल्लेख गरेका छन ।

- क) स्वतन्त्रता
- ख) कानूनको शासन
- ग) सार्वजनिक उत्तरदायित्व
- घ) जिम्मेवारी
- ङ) समानता
- च) जनसहभागिता
- छ) प्रतिष्पर्दा र
- ज) पारदर्शिता

गरिबी न्यूनिकरण र शासन (Nepal Human Development 2001, Poverty Reduction and Governance, UNDP, P.71) शिर्षकको युएनडिपि को रिपोर्टमा निम्न विषयहरू समावेश गरिएको छ ।

क) स्वामित्व (शासनमा जनताको स्वामित्व)

ख) समता (अवसरमा जनताको समान पहुँच)

ग) उत्तरदायित्व (राज्यका सबै निकायको जनता प्रतिको उत्तरदायित्व)

घ) प्रभावकारिता (जनताको सेवामा राज्यका निकायहरूको प्रभावकारिता)

यस अलावा सिनेटर एकवाल हैदरले सन २००० मा आठौँ सार्क ल कन्फरेन्सको रिपोर्टमा “....असल शासनको आदर्श दैनिक रूपमा प्राप्त गर्न, जनताका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्न, मानव अधिकार र मानवीय गरिमालाई संरक्षण गर्न असल शासनको अभ्यास हुनु पर्दछ” भन्दछन् ।

असल शासन संवर्द्धनकालागि सिद्धान्त र व्यवहार नामक कमन वेल्थ सेक्रेटारियट लण्डनको सन २००० को प्रकाशन अनुसार असल शासन स्थापनाकोलागि राज्य प्रणालीमा निम्न शर्तहरू समावेश हुनुपर्ने भनिएको छ ।

क) सार्वजनिक उत्तरदायित्व,

ख) निर्णयमा खुल्लापन र पारदर्शिता,

ग) भ्रष्टाचार नियन्त्रणको प्रयाप्त र प्रभावकारी उपायको अवलम्बन,

घ) सरोकोरवालाको सहभागिता, निर्णयमा वास्तविक र सचेत पहुँच र

ङ) कानूनको शासनको प्रभावकारी अभ्यास ।

माथि उल्लेखित विभिन्न बुदाहरूले असल शासनका अन्तर्वस्तुहरू उजागर गरेका छन् जस अनुसार असल शासनको विषय यसको सैद्धान्तिक आलोकमा वस्तुनिष्ठ व्यवहार, प्रयोगबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा पष्ट हुन्छ ।

नेपाली परिवेशमा असल शासन :

नेपालको सन्दर्भमा असल शासन भनेको “आकाशको फल आँखा तरि मर” भन्ने नेपाली उखान जस्तै छ । १०४ वर्षको जहानिया राणा शासन, ३० वर्षे पंचायती शासनमा असल शासनको कल्पना नै गर्न सकिदैनथ्यो भने त्यसपछि भएको २०४६ सालको परिवर्तनले पनि असल शासनको सैद्धान्तिक मुख्य मान्यता

एवं यसको व्यावहारिक प्रयोग गर्न सकेन । भ्रष्टाचार शोषण दोहन कायमै रह्यो । २०४६ सालको परिवर्तनले ल्याएको प्रजातान्त्रिक भनिएको बहुदलिय व्यवस्था स्थापना भएको १८ वर्ष सम्म पनि असल शासन सम्बन्धि कानून बन्न सकेन र नेपाली समाज हैकमपूर्ण सामन्तवादी थिचोमिचोमा परि रह्यो ।

१० वर्षे जनयुद्ध, ०६२२०६३ को जनआन्दोलन एवं मधेश आन्दोलनको पृष्ठपोषण एवं अन्तराष्ट्रीय दायित्वको बलमा २०६४ सालमा मात्रै आएर सुशुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन,

२०६४ श्रृंसासन सम्बन्धि कानून बनेको छ । नेपालमा श्रृंसासन कायम गर्ने उद्देश्यले निर्मित प्रस्तुत ऐनको मुल संरचना निम्न बमोजिम रहेको छ ।

प्रस्तावना : मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउन, कानूनको शासन, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त प्रशासन, विकेन्द्रीकरण, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक कार्य र स्रोतको कुशलव्यवस्थापन जस्ता असल शासनका आधारभूत मान्यतालाई आत्मसात् गरी सर्वसाधारणले पाउनु पर्ने सेवाछिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढङ्गबाट पाउने अवस्था सृजना गर्न, सुशासन पाउने नागरिकको अधिकारलाई व्यवहारमा उतारी कार्यान्वयनमा ल्याउन, र प्रशासन संयन्त्रलाई सेवाप्रदायक संयन्त्र तथा सहजकर्ताको रूपमा रूपान्तरण गरी मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति दिने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न आवश्यक भएकोले, व्यवस्थापिका-संसदले यो ऐन बनाएको छ ।

त्यसरी नै ऐनको दफा ६ ले श्रृंसासन व्यवस्था गर्न निम्न व्यवस्था गरेको छ :

प्रशासनिक कार्य सञ्चालनका आधार : मुलुकमा सुशासन कायम गर्नका लागि यस ऐन वा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम प्रशासनिक कार्य सम्पादन गर्दा त्यस्तो कार्य सम्पादन गर्ने पदाधिकारीले सविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएका कुराहरूको अतिरिक्त देहायका आधारमा कार्य सम्पादन गर्नु पर्नेछ :-

- (क) राष्ट्र र जनताको वृहत्तर हित,
- (ख) समन्याय र समावेशीकरण,
- (ग) कानूनको शासन,
- (घ) मानवअधिकारको प्रत्याभूति,
- (ङ) पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता, जवाफदेहिता तथा इमान्दारिता,
- (च) आर्थिक अनुशासन एवं भ्रष्टाचारमुक्त, चुस्त र जनमुखी प्रशासन,
- (छ) प्रशासन संयन्त्रको तटस्थता तथा निष्पक्षता,
- (ज) प्रशासनिक संयन्त्रमा र निर्णयमा सर्वसाधारणको पहुँच,
- (झ) विकेन्द्रीकरण तथा अधिकार निक्षेपण,
- (ञ) जनसहभागिता तथा स्थानीय स्रोतको अधिकतम उपयोग ।

त्यसरी नै ऐनको दफा ७ ले असल शासन कायम गर्न सरकारले अवलम्बन गर्ने नीतिहरू अख्तियार गरेको छ :

नेपाल सरकारले अख्तियार गर्ने नीतिहरू : (१) सविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएका नीति एवं समय समयमा अख्तियार गरिएका नीतिका अतिरिक्त मुलुकको प्रशासनिक कार्य सम्पादन गर्दा नेपाल सरकारले देहायका नीति अख्तियार गर्नेछ :-

- (क) आर्थिक उदारीकरण,
- (ख) गरीबी निवारण,
- (ग) सामाजिक न्याय,
- (घ) प्राकृतिक तथा अन्य सार्वजनिक स्रोतको दीगो तथा कुशल व्यवस्थापन,

- (ड) महिलासशक्तिकरण तथा लैङ्गिक न्यायको विकास,
 (च) वातावरणीय संरक्षण,
 (छ) जनजाति, दलित तथा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पिछडिएका वर्गको उत्थान,
 (ज) दुर्गम क्षेत्रको विकास तथा सन्तुलित क्षेत्रीय विकास ।

निष्कर्ष : माथि सक्षिप्त रूपमा विवेचना गरिए बमोजिम असल शासन आजको सन्दर्भमा मानिसको जीवनसंग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने अंगको रूपमा रूपमा बृभन्ने र व्यवहार गर्ने विषय हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा कानून त बनेको छ तर त्यसको प्रयोग वस्तुगत रूपमा चित्रण हुन सकेको छैन र कानून कार्यन्वायन गर्ने निकाय वा पदाधिकारीले कानून अवलम्बन नगरेको स्थितिमा विभागिय सजायको व्यवस्था सम्म गरिएकाले यो अत्यन्त नरम छ । यसमा आवश्यक सुधार एवं संसोधन गरि नेपाली नागरिकको यस उपरको अपनत्व कायम गर्न गराउन सके असल शासन कायम हुन सक्ने राम्रो संभावना छ ।

धन्यवाद !

सार्वजनिक लेखा परीक्षण (Public Audit)

-चुडामणि शर्मा कट्टेल

सार्वजनिक लेखा परीक्षण के हो ?

सार्वजनिक लेखा परीक्षण एउटा विधि हो र जुनसुकै विकास सम्बन्धी क्रियाकलापमा यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ । सुशासनको लागि पारदर्शिता र जवाफदेहिता महत्वपूर्ण पक्ष भएजस्तै सार्वजनिक लेखा परीक्षण एगदछिअ ब्रमछत पनि महत्वपूर्ण पक्ष हो । सार्वजनिक लेखा परीक्षण पारदर्शिता र जवाफदेहितालाई सरोकार वाला जनसमुदायको बीचमा प्रयोगात्मक प्रस्तुति हुने प्रक्रिया हो ।

सरकारी वा स्थानीय निकाय, गैरसरकारी संस्था वा सामुदायिक स्तरबाट हुने विविध प्रकारका विकासका योजना क्रियाकलापलाप तथा सेवा प्रवाहलाई छिटो, छरितो पारदर्शी र मितव्ययी बनाउन सहभागिता तथा प्रत्यक्ष संलग्नता अत्यावश्यक हुन्छ ।

यो परीक्षण योजना सञ्चालन भएकै स्थानमा सो योजनामा संलग्न मजदुर, प्राविधिक, इन्जिनियर, ठेकेदार, लेखा तथा स्टोरका कर्मचारी, स्थानीय राजनीतिक दलका प्रतिनिधि तथा उक्त योजनासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने उपभोक्ताको सहभागितामा सम्पन्न गरिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक परीक्षण कार्यविधि २०६३ ले व्यवस्थापन गर्न चाहेको पारदर्शिता र जवाफदेहिता जस्ता प्रशासनका महत्वपूर्ण पक्षलाई जनतासामु उजागर गर्ने माध्यम प्रयोगात्मक रूप नै सार्वजनिक लेखा परीक्षण हो ।

सूचनाको हकलाई जीवन्त राख्न सार्वजनिक लेखा परीक्षणले सघाउ पुऱ्याउछ । त्यसैले सार्वजनिक लेखा परीक्षण कार्यविधि विकास गतिविधि (सरकारी वा स्थानीय निकायबाट वा समुदायबाट सञ्चालित) को प्रत्यक्ष जानकारी, निगरानी वा संलग्नता र सहभागिता गराउनु पर्ने सम्मका प्रावधान व्यवस्था भएको छ ।

सार्वजनिक लेखा परीक्षणलाई दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ ।

१) समुदाय स्तरबाट गरिने ।

२) स्थानीय निकायको सहयोगमा गरिने ।

समुदाय स्तरबाट गरिने सार्वजनिक लेखा परीक्षण

योजना सञ्चालन गर्ने निकाय (उपभोक्ता, गैरसरकारी संस्था वा अन्य) ले कम्तीमा ७ दिन पहिले कार्यक्रमको बारेका स्थान समय र मिति जस्ता कुरा स्पष्ट गरी सरोकारवाला र समुदायलाई सूचना दिनुपर्छ ।

तोकिएको ढाँचामा विवरण तयार गर्नुपर्छ । जस्तै:

१) आयोजना परिचय :

क) योजनाको नाम

ख) योजना कार्यान्वयन स्थल

ग) लागत अनुमान

घ) आयोजना शुरू मिति

ङ) आयोजना सम्पन्न मिति

२) संस्था परिचय :

क) नाम

ख) अध्यक्षको नाम

ग) सदस्यको संख्या महिला / पुरुष

३) आम्दानी खर्च विवरण :

क) आम्दानी (विविध पक्ष) नगद/जिन्सी

ख) खर्च (खरिद भएका सामग्री, ज्याला, व्यवस्थापन आदि)

ग) हाल मौज्जात (बैंक/व्यक्ति)

घ) भुक्तानी दिन बाँकी आदि

४) सम्पन्न योजनाको लक्ष्य र प्रगति ब्याख्या हुनुपर्ने (विवरण देखाउने)

२) स्थानीय निकायको सहयोगमा गरिने ।

सार्वजनिक परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था निम्न तमोजिम हुनुपर्छ ।

१) सार्वजनिक परीक्षण गर्नुपर्ने : स्थानीय निकायको सहयोगमा समुदाय (उपभोक्ता समिति, गैर सरकारी संस्था, टोल विकास, र सामुदायिक संस्था) मार्फत सञ्चालित ५ लाख भन्दा बढी रकम लगानी भएका योजनाका हकमा-

क) योजनामा प्रत्यक्ष संलग्न नभएका दक्ष कर्मचारी, स्थानीय निकायले खटाएर कार्य सम्पादन गर्नुपर्छ ।

ख) सार्वजनिक परीक्षणको सूचना ७ दिन पहिले नै गर्नुपर्छ । समय, स्थान र मिति तोक्नुपर्छ ।

यदि १५ लाख भन्दा बढीको भए उपभोक्ताहरू मध्येबाट ३ जना समेत छनोट गरी निजहरूलाई अनिवार्य उपस्थित गर्नुपर्छ । समुदाय स्तरबाट गरिने सार्वजनिक परीक्षणमा जस्तै यसमा पनि योजनाको पूर्ण विवरण दिनुपर्छ ।

२) स्थानीय निकायले सार्वजनिक परीक्षणका लागि स्थानीय तहमा कार्यरत सामुदायिक संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाको सहयोग लिन सक्नेछ ।

३) सार्वजनिक परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन विधि:

क) उपभोक्ता समिति, सामुदायिक संस्था, टोल विकास संस्थाका पदाधिकारी, स्थानीय निकायका कर्मचारी र उपभोक्ताहरूको उपस्थिति जनाउनु पर्छ ।

उपभोक्ता समिति वाहेक सरोकार वाला ५१ प्रतिशत उपस्थित हुनुपर्छ ।

४) आचार सहिताको पूर्ण पालना हुनुपर्छ ।

यस बाहेक योजना मूल्याङ्कनका अन्य पक्षहरू

जस्तै : योजना सञ्चालनमा मिलाईएको जन श्रम वा साधन परिचालन व्यवस्था निरीक्षण र मूल्याङ्कनका पक्षहरूसित उल्लेख गरी प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ । साथै कार्यक्रम सञ्चालनमा परेका बाधाहरू सहज पक्षहरू र सुझाव औल्याउनुपर्छ ।

सार्वजनिक लेखा परीक्षण कार्य विधि २०६३ ले व्यवस्था गरेबमोजिम अनुसूचीहरूका प्रस्तुत

ढाँचामा सार्वजनिक लेखा परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गर्दा चुस्त र दुरुस्त हुनुका साथै पारदर्शी हुन्छ ।

सार्वजनिक लेखा परीक्षणको महत्त्व :

सार्वजनिक निकायहरूले सञ्चालन गरेको योजना कार्यान्वयन गरी सम्पन्न कार्यको परिणाम, लागत, गुणस्तर, समेतको लेखाजोखा गर्न स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागितामा परीक्षण गर्ने हुँदा योजनाको सफल र दुर्बल पक्षहरू समेत उजागर भै पृष्ठापोषण मिल्छ । सार्वजनिक परीक्षणबाट कति लगानी के-के मा, कति यथार्थ खर्च ? आदि जानेर जनतामा आउने उत्साह वा प्रेरणाबाट सामाजिक सशक्तिकरण र सामाजिक रूपान्तरणमा समेत ठूलो सहयोग पुग्छ ।

सार्वजनिक परीक्षणमा खुल्ला छलफल अन्तर्क्रिया हुनेहुँदा जनचासो बढेर जान्छ । यसबाट हरक्षेत्रमा जनसहभागिता जुटाउन सजिलो हुने पारदर्शिता खोज्न जवाफदेहिता बढाउन र सूचनाको हकको उपयोग गर्ने संस्कारको विकास गर्न प्रशस्त संभावना प्राप्त हुन्छ । यसले स्थानीय सरोकारवाला तथा उपभोक्तालाई जिम्मेवारपूर्ण ढंगबाट प्रस्तुत हुन र आफ्ना गुनासा तथा भोगाइ स्पष्ट राख्न सिकाउँछ ।

सार्वजनिक लेखा परीक्षणमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू :

- १) सम्बन्धित सरोकारवाला/उपभोक्ता भेला भए नभएको,
- २) सम्बन्धित योजना सञ्चालकलाई पहिले नै खबर गरी कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिने योजना तथा कार्यक्रमसम्बन्धि तथ्य जानकारी तथा आर्थिक र प्रशासनिक आँकडा तयार गर्ने
- ३) महिला दलित, पिछडिएको वर्गको प्रतिनिधित्व,
- ४) कार्यक्रम क्षेत्रको समानुपातिक जनप्रतिनिधित्व,
- ५) सहभागीहरूको जिज्ञासा स्पष्ट पार्न अवसर दिए नदिएको ?
- ६) घटिमा ५० जना सम्मको उपस्थिति आदि ।

सार्वजनिक लेखा परीक्षण रोहवरमा राख्नुपर्ने व्यक्तिहरू :

- स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरू पूर्व प्रमुख/उपप्रमुखहरू,
- विकास योजना सञ्चालन गर्ने प्राविधिक लगायतका कर्मचारीहरू,
- उद्योग वाणिज्य संघ,
- राजनैतिक दलका प्रतिनिधि,
- महिला, दलित, पिछडिएका वर्ग,
- करदाता/भन्दा दाता आदि,
- नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू,
- गैसस,

उपर्युक्त वाहेक आवश्यकताअनुसार प्रशासकहरू र अन्य प्राविधिक विज्ञहरू समेत राखि सार्वजनिक लेखा परीक्षण गर्ने वानी वसाली सामाजिक रूपान्तरणमा बल पुऱ्याउन सकिन्छ । मुलुकका सुशासन कायम गर्ने र सुशासनलाई निरन्तरता दिने औजार पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम हुनु हो । सार्वजनिक परीक्षाले आवश्यकता अनुसार जिम्मेवार बनाउने र उत्तरदायि

बनाउने तथा पारदर्शिता कायम भै स्थानीय निकायका जन आस्था बढेर जति भ्रष्टाचार स्वतः हटेर जाने हुँदा सम्पसकाज निर्माण गर्न सहयोग पुग्छ ।

सार्वजनिक लेखा परीक्षण गर्दा ख्याल राख्नुपर्ने कुराहरु :

- १) लेखाको रेकर्ड,
- २) लेखा राख्ने नियमितता,
- ३) खर्चको तरिका
क) कानूनी रीत पुगेको
ख) कानूनी रीत नपुगेको
- ४) स्वीकृत बजेट र शिर्षक सार्वजनिक भए नभएको ?
- ५) सार्वजनिक सूचनाको लागि छुट्टिएको बजेटको सम्पूर्ण खर्च जानकारी दिने तरिका भए नभएको ।
- ६) परियोजनाको सुभारम्भ हुने स्थानमा परियोजनाको नाम, रकम र निर्माण सम्पन्न गर्ने समय उल्लेख भएको वोर्डको व्यवस्था भए नभएको ।
- ७) ठेक्का नियम पुरा भए नभएको ।
- ८) अमानत भए उपभोक्ता समिति गठन भए नभएको ?
- ९) समिति गठन गर्दा सार्वजनिक रूपमा भए नभएको ।
- १०) सामान खरीद गर्दा खरिद नियम पालना भए नभएको ।
- ११) निर्माण कार्यको स्तरियता भए नभएको ।
- १२) प्राविधिक विवरण प्रमाणित भए नभएको ।
- १३) सार्वजनिक सुनुवाइ गर्नलाई परिषदक भए नभएको ।
- १४) स्वीकृत लेखा वा अधिकृतबाट लेखा परीक्षण भए नभएको ।
- १५) लेखा परीक्षकको भनाई ।
- १६) सार्वजनिक प्रतिक्रिया आदि ।
- १७) जनताको जानकारी लिन पाउने अधिकार पूर्ण भए नभएको हेर्ने ।

सार्वजनिक लेखा परिक्षणलाई नागरिकले कसरी प्रोत्साहन गर्न सक्छन्

नागरिकले सार्वजनिक लेखापरीक्षणका सम्बन्धमा सुशासन ऐन, नियम तथा सम्बन्धित कार्यविधिमा उल्लेख भएका प्रावधान जनमानसमा पुर्याउनका लागि स्थानीय जिविस, गाविस तथा नगरपालिकासँग सहकार्य गरी यस्ता सामाग्रीको उत्पादन वितरण तथा प्रचारप्रसार गर्न सक्छन् । साथै यस सम्बन्धी व्यवस्थाका वारेमा स्थानीयस्तरमा छलफलको विषय बनाउन सक्छन् । त्यसैगरी स्थानीय स्रोत जुटाएर शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि तथा स्थानीय विकासलगायतका कार्यालयहरूवाट सञ्चालन गरिने कार्यक्रम तथा योजनाको प्रभावकारीतालाई मुद्दा बनाएर परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्छन् । सोहि अवसरमा सरकारी कार्यालयहरूलाई पनि परीक्षणका बारेमा सामाग्री उत्पादन गर्न उत्प्रेरणा, सरसल्लाह र सुझाव समेत दिन सक्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सार्वजनिक परीक्षण कार्यविधि २०६३

सार्वजनिक सुनुवाइ र यसको महत्व

-सुदिना प्रधान, परियोजना संयोजक, काठमाडौं, काठमाडौं

परिचय :

सार्वजनिक चासोका विषयमा स्थानीय सेवाग्राही नागरिक र सेवाप्रदायक अधिकारीका बीचमा प्रश्नोत्तर गर्ने सामुदायिक मञ्चलाई सार्वजनिक सुनुवाइ भनिन्छ । सार्वजनिक सुनुवाइ पक्ष विपक्षबाट विकास योजनाको सही जानकारी पाउने मञ्च पनि हो । सार्वजनिक सुनुवाइ स्थानीय सेवा प्रदायक निकायहरू दिइएको सेवा र वस्तुको प्रभावकारिता बुझ्न र कमजोरी सुधारका लागि सुझाव संकलन गर्ने माध्यम पनि हो । जनताको जीवन, श्रोत र साधन जस्ता सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूका वारेमा जानकारी आदानप्रदान गरेर व्यवस्थापनमा सक्रियता बढाउन सार्वजनिक सुनुवाइ लाभदायक हुन्छ । सार्वजनिक सुनुवाइमा व्यक्त हुने विचार, धारणा, सुझाव र आलोचनाले सरोकारवालाका बीचमा स्पष्टता ल्याउँछ भने सेवाप्रदायकलाई निर्णय क्षमतामा सहज बनाउँछ । यस्तो अभ्यासले सरकार र नागरिक बीचको दूरी कम गरेर अविश्वास घटाउन सहयोग पुग्दछ । एउटै स्थानमा स्थानीय निकायले लक्षितवर्गलाई बुझाउन चाहेको विषय सहज रूपमा बुझाउन सक्छ ।

परियोजनाका लाभ र हानीका वारेमा जव नागरिकहरू पूर्ण रूपले सुसुचित हुन्छन्, धेरै हदसम्म परियोजनाहरू समस्यामुक्त हुन्छन् । सूचना शक्ति हो भन्ने मान्यता

सार्वजनिक सुनुवाइपछि प्रमाणित भएको अनुभूति हुन्छ । सार्वजनिक सुनुवाइले विकास निर्माणमा सरोकारवालाको सक्रियता बढाउँछ ।

व्यवस्थित सार्वजनिक सुनुवाइले सञ्चालकलाई परियोजना कार्यान्वयन गर्न यथेष्ट, भरपर्दो, विश्वसनीय सल्लाह समयमै प्राप्त हुन्छ । अव्यवस्थित रूपमा सञ्चालित सार्वजनिक

सुनुवाइले अव्यवहारिक परिणाम समेत ल्याउन सक्दछ । त्यसैले असल सार्वजनिक सुनुवाइ गर्न आयोजकको ध्यान पुग्नुपर्छ ।

सार्वजनिक सुनुवाइको महत्व :

वर्तमान समयमा कुनै पनि विकासका कार्यक्रममा सार्वजनिक सुनुवाइको ठूलो महत्व हुन्छ । सार्वजनिक पद धारण गरेका सेवा प्रदायक निकायका अधिकारीलाई सरोकारवालाप्रति जवाफदेही बनाउन र उनीहरूले गर्दै आएको काममा पारदर्शिता बढाउनका लागि सार्वजनिक सुनुवाइ

महत्वपूर्ण संयन्त्र हो । परियोजना सञ्चालक साम्बेदार संस्थाको इच्छा, अनुदानदाता, स्रोतको उपलब्धता तथा कार्यक्रम सञ्चालकको क्षमतामा सार्वजनिक सुनुवाईको गुणस्तर धेरै हदसम्म प्रभावित भएको हुन्छ । नियमानुसार विकासका कार्यक्रममा सामुदायिक जनतालाई सक्रिय तथा सहभागी गराउनु नै सार्वजनिक सुनुवाईको प्रमुख उद्देश्य हो ।

विषयवस्तुका वारेमा खुला रूपले छलफल गर्न, सम्बन्धित विषयको वारेमा समुदायको चेतना अभिवृद्धि गर्न, सञ्चार माध्यमको ध्यानाकर्षण गराउन, समुदायको विचार वुझी आफ्नो विचारमा बढी सर्वसाधारणलाई सहमत गराउन, सामुदायिक समुहमा विवादित विषयको समाधान खोज्न, सहि र प्रभावकारी ढंगले कार्य सञ्चालन गर्ने सूचना आदान प्रदान गर्न, अप्रत्यासित खर्चलाई न्यूनीकरण गर्न, वित्तिय लगानीमा सम्भावित खतरा घटाउन र विवादित विषयवस्तुको सहि ढंगले समयमै व्यवस्थापन गर्न सार्वजनिक सुनुवाई महत्वपूर्ण हुन्छ । परियोजनाको आकार तथा प्रभावित समुदाय बसोवास गर्ने भौगोलिकताको आधारमा सञ्चालकले एक वा सोभन्दा बढी सार्वजनिक सुनुवाईको आयोजना गरेको हुन्छ । सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रमको लागि विशेष तरिकाले प्रचार प्रसार गर्न जरूरी हुन्छ ।

सार्वजनिक सुनुवाईको पूर्वतयारी : सार्वजनिक सुनुवाईको उद्देश्य प्राप्त गर्नु पूर्व होशियारी, समझदारी तथा हिम्मतका साथ योजना तथा व्यवस्थापनमा विचार पुर्याउनुपर्छ । सार्वजनिक सुनुवाई सञ्चालन पूर्व निम्न तीन चरणमा ध्यान दिनुपर्छ ।

१ योजना तथा व्यवस्थापन चरण

२ कार्यान्वयन चरण

३ मूल्यांकन चरण

१ योजना तथा व्यवस्थापन चरण : योजना तथा व्यवस्थापन सार्वजनिक सुनुवाईको पहिलो चरण हो । सरोकारवालको पहिचान, सार्वजनिक सुनुवाईमा वितरण गर्ने विषयवस्तुको तयारी, छलफलको सहजताका लागि सुची तयारी, सरोकारवालासँग सार्वजनिक सुनुवाईको सूचना सम्प्रेषण, सार्वजनिक सुनुवाईको स्थान, समयको पहिचान, सहजकर्ता र लक्षित समुदायका प्रतिनिधि छनौट यो चरणमा पर्दछन् । यसलाई अझ स्पष्ट रूपमा तल व्याख्या गरिएको छ ।

१.१ सरोकारवालाहरूको पहिचान : सार्वजनिक सुनुवाईका लागि सरोकारवालाहरूको पहिचान विषयवस्तुका आधारमा गरिनुपर्छ । विकासका परियोजनाको सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा परियोजनाबाट प्रभावित वा परियोजनाको प्रतिफलसँग सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्ति, समुह, निकाय र संघ संगठनको पहिचान गरिनु पर्छ । सरोकारवाला विकासका मित्र हुन् । विकासका परियोजनाहरूमा धेरै सरोकारवालाको सम्भाव्यता रहन्छन् । परियोजना कार्यान्वयन गर्दा पाउने लाभ र नोक्सानी बेहोर्ने स्थानीय जनता नै हुने भएकोले उनीहरू नै प्रमुख सरोकारवाला हुन् । परियोजनाको कार्यान्वयन अवधिभरीका हरेक चरणमा उनीहरूको संलग्नता रहन्छ ।

स्थानीय जनताको सहभागिता परियोजना सफलताको लागि शुरूदेखि नै महत्वपूर्ण हुन्छ । स्थानीय जनताको संलग्नताले नै परियोजनाका कार्यक्रमलाई अर्थमयी र उपलब्धीलाई दिगो बनाइदिन्छ । जिल्ला विकास समिति (जिविस) गाउँ विकास समिति (गाविस) नगरपालिका, गैरसरकारी संस्था/सामुदायिक संगठन, मन्त्रालयहरू, अन्य सरकारी निकाय तथा अधिकारीहरूले पनि सरोकारवालाको भूमिका खेल्न सक्छन् । कुनै पनि सरोकारवालाले आफूलाई सार्वजनिक सुनुवाई प्रक्रियामा उपेक्षित गरेको, सहभागी नगराइएको तथा बहिष्कृत गरेको महसुस हुन दिनु हुँदैन । स्थानीय समुदाय, स्थानीय, जिल्ला र केन्द्र जस्ता विभिन्न तहका सरकारी प्रतिनिधि,

सम्बन्धित मन्त्रीहरू विभागका अधिकारीहरू, गाविस, नगरपालिका, जिविस वा सवैधानिक रूपमा निर्वाचित अधिकारीहरू, सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था, गैर सरकारी संस्था, नागरिक समाज र उपभोक्ता समूहहरू, राजनीतिक पार्टीका प्रतिनिधिहरू, परियोजनाहरूबाट प्रभावित हुने स्थानीय व्यक्तिहरू, सामाजिक कार्यकर्ताहरू र परियोजना निर्माण कर्ताहरूलाई सरोकारवालाको रूपमा पहिचान गरिनुपर्छ ।

१.२ विषयवस्तु तथा प्रभाव सूची : सार्वजनिक सुनुवाइका लागि आयोजकले आवश्यक विषयवस्तु समेटेर छलफलको सूची तयार पार्नुपर्दछ । परियोजनाको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा वातावरणीय प्रभाव समेटिएको विषयवस्तु सूचीमा समेटिएको हुनुपर्छ । यसले छलफल अगाडि वढाउन सहयोग पुग्दछ । विषय वस्तु र प्रभावको सूचीलाई निम्न भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

अ) परियोजनाको प्रमुख विशेषता

आ) आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, भौतिक र वातावरणीय प्रभाव

इ) सुधारका लागि चालिने कदम

सार्वजनिक सुनुवाइको सूचीलाई सुनुवाइ अगाडि नमुनाको रूपमा सानो समुदायमा पूर्व परिक्षण गर्न पनि सकिन्छ ।

१.३ सार्वजनिक सुनुवाइका लागि पूर्व सूचना : स्थानीय वा राष्ट्रिय भाषामा आमसञ्चार माध्यमबाट सार्वजनिक सुनुवाइ हुने मिति, स्थान र विषयका बारेमा पूर्व जानकारी गराउनुपर्दछ । जिविस, नगरपालिका, गाविस, स्वास्थ्य केन्द्र तथा विद्यालयका सूचना पाटीमा सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रमको मिति, स्थान र विषयका बारेमा सूचना टाँस्नु पर्दछ । सम्भव भएमा एक हप्ता अगाडि नै परियोजना सम्बन्धी पर्चा, पुस्तिका सर्वसाधारणलाई वितरण गरिनु राम्रो हुन्छ । जनसहभागीता वढाउनका लागि परियोजना क्षेत्रमा स्थानिय नेता, गैरसरकारी संस्था तथा सामुदायिक संस्था, स्थानिय क्लव तथा आमा समूह आदिको वीचमा समन्वय बैठक आयोजना गरी परिचालन गराउन पनि सकिन्छ । आयोजकले परियोजनाको बारेमा प्रशस्त जानकारी र सर्वसाधारण सहभागीहरूको महत्त्वका बारेमा पहिले जानकारी राख्नु पर्दछ । नेपालमा साक्षरता दर निकै कम भएकोले सार्वजनिक सुनुवाइ पूर्व लाउडस्पीकर माफत प्रभावित जनसमुदायको सहभागीताको लागि प्रचार प्रसार समेत गर्न सकिन्छ ।

१.४ क्षेत्र र स्थान : परियोजना क्षेत्र र स्थान परियोजनाको आकार र मात्रामा निर्भर रहन्छ । विद्यालय, गाविस कार्यालय, स्वास्थ्य केन्द्र तथा समुदाय संगठित हुने क्षेत्रहरूलाई सार्वजनिक सुनुवाइ हुने स्थान चयन गरिनु उपयुक्त हुन्छ । जहाँ सहभागीहरू एक घण्टामा सजिलै हिडेर पुग्न सकुन । सम्बन्धित गाविस, नगरपालिकाका व्यक्ति तथा निकायसँग सार्वजनिक सुनुवाइको मिति, समय तथा स्थान छनौटका लागि सल्लाह लिनु पनि उचित हुन्छ ।

१.५ प्रतिनिधित्व तथा सहभागीता : स्थानीय जनता, समुदाय प्रमुख, स्थानीय सरकारका निर्वाचित अधिकारीहरू, गैसस, सामुदायिक संगठनका प्रतिनिधिहरू, शिक्षक, सामाजिक कार्यकर्ता, शोधित समूह, महिला तथा पिछडिएका जनता जस्ता सरोकारवालाको बढी भन्दा बढी सहभागीता र प्रतिनिधित्व गराउन पहल गर्नु पर्दछ ।

१.६ समय : वर्षात तथा खेतीपातीको समय, राष्ट्रिय तथा स्थानिय पर्व, अन्य असान्दर्भिक अवसरमा सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रमको समय चयन गरिनु हुदैन । समय निर्धारण पूर्व पनि

सम्बन्धित गाविस नगरपालिका तथा व्यक्ति तथ निकायवाट सल्लाह लिनु उचित हुन्छ ।

१.७ **समयावधि** : सार्वजनिक सुनुवाइ तीन घण्टाभन्दा वढी लामो समयको हुनु हुँदैन । सार्वजनिक सुनुवाइ पश्चात समयमै घर फर्किन सहभागीहरूलाई सजिलो हुने गरी समय निर्धारण गरिनुपर्दछ । विहानको समयमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सके वढी राम्रो मानिन्छ । यसले सहभागीलाई आउन जान सहूलियत हुनाको साथै समयमै घर पुग्न सजिलो हुन्छ । छलफलका लागि सहभागीहरूलाई प्रशस्त समय दिनुपर्छ र सहभागीको विचारलाई अभिलेख समेत गर्नुपर्दछ ।

१.८ **सार्वजनिक सुनुवाइको संख्या निर्धारण** : सार्वजनिक सुनुवाइमा सहभागीहरूको संख्या परियोजनाको जटिलतामा निर्भर गर्दछ । परियोजनाको आकार प्रकार, प्रभावित क्षेत्र, जनसंख्या तथा विवादास्पद विषयको आधारमा भिन्न भिन्न क्षेत्रमा एकभन्दा वढी सार्वजनिक सुनुवाइको आवश्यकता पर्न सक्छ । यदि एक भन्दा वढी जिल्लामा परियोजना सञ्चालित भएका छन् भने प्रत्येक जिल्लामा एउटा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्नु उचित हुन्छ ।

१.९ **सामानको व्यवस्थापन** : कार्यक्रम सञ्चालन पूर्व सहभागी तथा प्रतिनिधिहरू वस्ने स्थानको व्यवस्था, छाया प्रकाशको अवस्था, अन्तरक्रिया, अडियो भिडियो सामग्रीको व्यवस्थापन, व्यानर आदिको व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । यदि सकिन्छ भने चिया र खाजाको व्यवस्था गर्दा राम्रो हुन्छ ।

२ **कार्यान्वयन चरण** : कार्यान्वयन चरण सार्वजनिक सुनुवाइको दोस्रो महत्वपूर्ण चरण हो । सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन पूर्व केही मध्यस्थकर्ताको चयन, अन्तरक्रियाका लागि केहि नियमको निर्धारण, विषयवस्तुको जानकारी वितरण, समूह सहजीकरण, सत्रको अभिलेख, सुभाषका लागि आवश्यक हाजिरी पूरा गर्नुपर्दछ । कार्यान्वयन चरणलाई पनि निम्न बमोजिम बुझ्न सकिन्छ ।

२.१ **सहजकर्ता** : सार्वजनिक सुनुवाइमा सहजकर्ताको भुमिका निर्वाह गरिसकेका अनुभवीलाई सहजकर्ता चयन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । आयोजकहरू भित्रै अनुभवी सहजकर्ता भएमा त्यहिभित्रबाट सहजकर्ता छनौट गर्दा पनि हुन्छ । सार्वजनिक सुनुवाइमा आएका सवाल तथा विषयवस्तुलाई सहि ढंगले सम्बोधन गर्नसक्ने सहजकर्ता हुनु पर्छ । यसका लागि आवश्यकतानुसार गाविस जिबिस तथा सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरूवाट सहयोग प्राप्त गर्न सकिन्छ । सहजकर्ता एउटा राम्रो स्रोत पनि हुनुपर्दछ ।

२.२ **छलफलका लागि आधारभूत नियम** : सार्वजनिक सुनुवाइलाई सफलतापूर्वक सञ्चालन गर्न सहजकर्ताले केहि आधारभूत नियमहरूका वारेमा व्याख्या गर्नुपर्दछ । निर्धारित समय भन्दा वढी लाग्न सक्ने खतरा हटाउन शुरुदेखि अन्त्यसम्म समयको पालना गरिनुपर्छ ।

- सार्वजनिक सुनुवाइमा छलफल हुनुपूर्व वक्ता र प्रतिनिधिहरूलाई निश्चित समय प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- वक्ताको अधिकार, इच्छा तथा विषयलाई स्थापित गर्न उनीहरूलाई आफ्नो नाम तथा पहिचान सहित बोल्न लगाउनुपर्छ । स्थानीय किसान, पसले, शिक्षक, स्थानीय नेता, निर्वाचित अधिकारी, गैसस तथा सामुदायिक संस्थाका प्रतिनिधिलाई समानुपातिक ढंगले बोल्ने समय दिनु उपयुक्त हुन्छ ।
- वक्तालाई छोटो समयमा आफ्नो प्रष्ट बिचार राख्न प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ ।
- वक्तालाई विषयवस्तुमा केन्द्रित भएर बोल्न सजक गराउनुपर्दछ ।

- प्रभावित परिवार, स्थानीय नेता, पीडित समूह, पिछडिएका जनता तथा महिलासँग सम्बन्धित विषयमा छलफलका लागि पुग्ने समय छुट्टयाउनु पर्दछ ।

१.३ जानकारी वितरण : सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गर्दा सकेसम्म प्राविधिक र जटिल शब्दहरू नराखीकन सरल भाषामा कार्यक्रमको विषयबस्तु वितरण गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपाली भाषा बाहेक राई, तामाङ, गुरुङ, भोजपुरी, मैथिलि, नेवारी, थारू, नेवारी जस्ता राष्ट्रिय तथा मातृभाषाको प्रयोग गर्दा पनि सञ्चारमा सहज हुनसक्छ । पोष्टर, नक्सा, नमूना तथा अन्य पर्चा सामग्री आदिले पनि सार्वजनिक सुनुवाइले परियोजनाका क्रियाकलाप र यसबाट हुने सकारात्मक प्रभावका वारेमा अभि वढी बुझाउन सकिन्छ । यस्ता पर्चाहरू घरघरमा गई वितरण गर्नु र सार्वजनिक स्थानहरूमा समेत टाँस्नु राम्रो हुन्छ । कार्यक्रममा विषयवस्तुलाई प्रोजेक्टरका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा पनि राम्रो हुन्छ । सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रम शुरू गर्नु अघि आयोजकले निम्न विषयका वारेमा जानकारी गराउन सकिन्छ ।

- परियोजनाको उद्देश्य
- परियोजनाको प्रकार/आकार
- परियोजना स्थल/क्षेत्र

आयोजकले आफूले अध्ययन गर्दा अवलम्बन गरेका विषयवस्तुका वारेमा सक्षिप्त वितरण पेश गर्नुपर्दछ । यसमा निम्न कुराहरू उल्लेख हुनुपर्दछ ।

- अवलम्बन गरेको प्रमुख विषय
- कम महत्वपूर्ण विषय
- जिविस, गाविस र नगरपालिकाको कम तथा बढी प्रभावित क्षेत्र
- भौतिक, जैविक, आर्थिक सामाजिक र साँस्कृतिक प्रभाव

सार्वजनिक सुनुवाइमा जनतालाई आश्वसन दिएर भुक्त्याउने अवस्था आउन दिनु हुँदैन । स्थानीय समुदाय आफैँ परियोजना सञ्चालनमा संलग्न रहेको अवस्थामा धेरै विषयबस्तुका वारेमा उनीहरू जानकार भइसकेका हुनेछन् । समुदाय र अन्य सरोकारवालाहरूबाट उठ्ने जिज्ञासालाई व्याख्या गर्न आयोजक समूह पहिले नै तयार हुनु पर्दछ ।

१.४ सहजीकरण : सार्वजनिक सुनुवाइमा उठेका जिज्ञासाको सन्तोषजनक जवाफ दिनका लागि पनि परियोजनामा संलग्न प्रमुख व्यक्तिहरू स्वयं उपस्थित हुनु पर्दछ । हरेक विषयबस्तु पारदर्शी हुँदा आयोजकको विश्वसनीयता बढ्छ र सरोकारवालाहरू बीच पारस्परिक विश्वास कायम रहन्छ । आफना बिचार पूर्ण र सरल ढंगले राख्न सक्ने वातावरण सिर्जना गराउनुपर्छ । सार्वजनिक सुनुवाइको मञ्च सरोकारवालाहरूको लागि खुला र सहज महसुस हुने किसिमको हुनुपर्छ ।

१.५ सल्लाह सुभावाका लागि अवसर : परियोजना सञ्चालनका लागि सहभागीका सल्लाह सुभाव महत्वपूर्ण हुन सक्छन् । सार्वजनिक सुनुवाइमा धेरै जनाको सल्लाह सुभाव एउटै मञ्चमा पाउन सकिन्छ । विकासका परियोजनाले पारेका भौतिक, जैविक, सामाजिक आर्थिक र साँस्कृतिक प्रभावहरूका वारेमा प्रष्ट धारणाहरू आउन सक्छन् । ती सकारात्मक वा नकारात्मक दुवै हुन सक्छन् । कार्यक्रमले अधिल्ला परियोजनाका अनुभव, परियोजनाको कामजात पुनः परिक्षण, परियोजनाका कर्मचारी र क्षेत्रको अबलोकन गर्ने अवसर प्रदान

गर्दछ । सर्वसाधारणसंग राम्रो सम्बन्ध स्थापित गर्न सहयोग पुर्याउनुका साथै त्यस क्षेत्रका असमझदारी तथा द्वन्द्व घटाउन स्थानीय व्यक्तिहरूको सहयोग प्राप्त गर्न सार्वजनिक सुनुवाई फलदायी हुन्छ । सार्वजनिक सुनुवाईका सवालहरूलाई तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

-जुन सवाल सहि छन् ।

-जुन सवालमा थप सुझावको आवश्यकता छ

-जुन सवाल अवास्तविक र अव्यवस्थित छ ।

पिछडिएका,शोषित समूह,प्रभावित परिवार तथा महिलालाई आफ्नो सुझाव तथा जिज्ञासा राख्न बढी अभिप्रेरित गर्नुपर्दछ । जिल्ला परियोजना कार्यालयबाट सार्वजनिक सुनुवाई गरिएको १५ दिन पश्चात लिखित सुझाव समेत दिनका लागि जनतालाई अनुरोध गर्न सकिन्छ । सम्भव भएको खण्डमा सो क्षेत्रमा सार्वजनिक सुनुवाई गर्नु पूर्व र सम्पन्न भएपछि क्षेत्रिय कार्यालय स्थापना गर्न पनि सकिन्छ ।

२.६ प्रतिवद्धता : विषयवस्तुको गहनता नबुझिकन विश्लेषण गरेर आशा वढाउदा परिस्थितिलाई प्रतिकूल बनाइदिन सक्छ । जव अविश्वासको स्थिति सिर्जना हुन्छ, हडताल तथा विरोधका कार्यक्रमले स्थान पाउँछ । हडताल तथा विरोधका कार्यक्रमले परियोजनाका कार्यक्रमलाई पछाडि धकेलिदिन्छ । यस्ता अवरोध धेरै महँगा सावित हुन्छन् । आयोजक,स्थानिय जनता,सरकारी निकाय तथा अन्यलाई आफ्नो भुमिका र जिम्मेवारीको बारेमा जानकारी गराउदा अविश्वासको द्वन्द्वबाट सरोकारवालालाई माथि उठाउन सकिन्छ । बिस्तृत व्यहोरा वुझी कार्यान्वयनको समयसीमा निर्धारण गरेर मात्र प्रतिवद्धता जाहेर गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक सुनुवाईमा सम्भाव्य र वास्तविक प्रतिवद्धता जाहेर गर्नाले सरोकारवालाहरूको विच पारस्परिक विश्वास वढ्न जान्छ । यदि एक भन्दा बढी स्थानमा सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ भने आवश्यकता अनुसार हरेक स्थानमा उस्तै खालको प्रतिवद्धता गर्न जरूरी हुन्छ । एकै किसिमको जिज्ञासामा भिन्दाभिन्दै स्थानमा भिन्दाभिन्दै किसिमका अनिश्चित प्रतिवद्धताले विकासका परियोजनामा अघ्टेरो परिस्थिति सृजना हुन सक्छ ।

२.७ अभिलेखीकरण : अभिलेखीकरणले सार्वजनिक सुनुवाईको कार्यविधिलाई सम्वन्धित विषयमा केन्द्रित हुन मद्दत पुर्याउँछ र गलत बुझाइबाट टाढा राख्दछ । सरोकारवालाहरूबाट व्यक्त गरिएका सवालहरू समेत उचित तरिकाले सम्बोधन हुन सक्ने गरी अभिलेखीकरण गरिनु पर्दछ । अभिलेखमा अडियो भिडियोका साथ लिखित निर्णय पुस्तिका पनि रहनुपर्दछ । निर्णय पुस्तिकामा तल नमूनामा उल्लेख गरे वमोजिमको जानकारी उल्लेख गर्नुपर्दछ ।

नमूना अभिलेख /सार्वजनिक सुनुवाईको निर्णय मस्यौदा

१ पृष्ठभूमि : निर्णय पुस्तिकामा पृष्ठभूमिमा सार्वजनिक सुनुवाईको उद्देश्यका साथै कार्य गर्ने तरिका, मिति, स्थान, सुविधा आदिको जानकारी हुनु पर्दछ ।

२ उपस्थिति : सहभागीहरूको पृष्ठ भूमिको जानकारी राख्नु पर्दछ ।

३ छलफल :

क) सर्वसाधारणबाट उठेका सवालहरू

ख) आयोजकबाट सम्बोधन भएका सवालहरू

ग) आयोजकको प्रतिक्रिया

घ) निष्कर्ष नमूना

२.८ नामावली पत्र : लिखतलाई अभिलेखिकरण गर्नका लागि नामावली पत्र, नाम, ठेगाना, वर्ष, लिंग, पेशा, दर्जा तथा हस्ताक्षर आदि आधारभूत जानकारीहरू उल्लेख गरी तयार गर्नुपर्दछ ।

३ मूल्यांकन : सार्वजनिक सुनुवाईको अन्तिम चरण मूल्यांकन हो । परियोजना प्रभावित समुह, स्थानीय नेता, स्थानीय अधिकारी, नागरिक समाज, समाजसेवी, महिला तथा पिडित समुह आदि प्रतिनिधि सरोकारवालाको रूपमा रहने सार्वजनिक सुनुवाईलाई सफल मान्न सकिन्छ ।

३.१ सहभागीता/प्रतिनिधित्व: प्रभावित परिवार समुदाय, विभिन्न जातीय समुह, स्थानीय नेता तथा समाजसेवी, गैसस तथा सामुदायिक संगठनको सहभागिता र प्रतिनिधित्वको विश्लेषण प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको हुनुपर्दछ ।

३.२ स्थायी अभिलेख : सहभागीहरूको हाजिरी, अन्य हस्ताक्षरित लिखत, निर्णय पुस्तिका, फोटोहरू तथा अडियो / भिडियोलाई स्थायी दस्तावेजका रूपमा तथा सार्वजनिक गराउन सकिने झोत वा विस्तृत रूपमा भन्नका लागि राख्नुपर्दछ ।

जानकारी प्रस्तुतिकरण: जानकारी प्रस्तुतिका लागि खासै कुनै ढाँचा त छैन तर पनि निम्न विषयमा केन्द्रित रहि सार्वजनिक सुनुवाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

-परियोजनाले कसलाई फाइदा हुन्छ ?

-परियोजनाबाट को नराम्ररी प्रभावित भएका छन् ?

-कुन समुहलाई वढी ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ ?

-परियोजनाको सफलतामा कसले सहयोग अथवा असहयोग गर्न सक्छन् ?

सार्वजनिक सुनुवाइ सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था : नेपाल सरकारले २०६२ सालमा सार्वजनिक सुनुवाइ सम्बन्धी कार्यविधि २०६२ बनाएर पहिलोपटक सरकारी मान्यता दिएको हो । स्थानिय विकास मन्त्रालय, शिक्षा र स्वास्थ्य मन्त्रालयले पनि छुट्टाछुट्टै कार्यविधि बनाएर लागू गरेका छन् । नेपाल सरकारले २०६२ सालमा सार्वजनिक सुनुवाइ सम्बन्धी निर्देशिका बनाएर यो संयन्त्रलाई संस्थागत गरिसकेको छ भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले देशको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता नेपाली नागरिकमा निहित रहने व्यवस्था गरी नेपाली नागरिकलाई राज्य शक्तिको झोत मानेको छ । अति गोप्य राख्नुपर्ने बाहेक सार्वजनिक महत्त्वका कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने र पाउने हक प्रत्येक नागरिकलाई दिएको छ ।

सुशासन ऐन २०६४ को दफा ३० मा सार्वजनिक सुनुवाइ गराउनुपर्ने व्यवस्था गरी कानुनी मान्यता प्रदान गरिएको छ । ऐनमा सर्वसाधारणलाई सेवा प्रदान गर्ने क्षेत्रीय, अञ्चल, जिल्ला र स्थानीयस्तरमा कार्य सम्पादन गर्ने कार्यालय प्रमुखले आफू वहाल रहेको कार्यालयको कामकारवाहीलाई स्वच्छ, पारदर्शी र वस्तुनिष्ठ बनाउन र सर्वसाधारण तथा सरोकारवालाका विधिसम्मत सरोकारलाई सम्बोधन गर्न सार्वजनिक सुनुवाइ गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । सार्वजनिक सुनुवाइ गर्दा विषयसँग सम्बन्धित विशेषज्ञ, नागरिक समाजका प्रतिनिधि तथा स्थानीय निकायका पदाधिकारी समेतका सरोकारवालालाई आमन्त्रण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

त्यसैगरी सुशासन नियमावली २०६५ को नियम १५ ले सार्वजनिक निकायले प्रत्येक चार महिनामा कम्तीमा एउटा सुनुवाइ गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सो नियमावलीले सार्वजनिक

कार्यालयवाट सेवाग्राहीलाई दिइने सेवा सुविधाको जानकारी दिनुपर्ने, कार्यालयसँग सम्बन्धित समय, जनगुनासो तथा उजुरी संकलन गर्नुपर्ने, कार्यालयवाट सञ्चालन गरिने योजना तथा कार्यक्रमको बजेटको जानकारी दिनुपर्ने, सेवाका सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावबारे सुभावा संकलन गर्नुपर्ने तथा पहिले आयोजित सुनुवाइमा गरिएका प्रतिवद्धताहरू पूरा भए नभएका बारेमा नागरिकलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गराएको छ ।

पछिल्लो समयमा आएर गाविस, जिविस, नगरपालिकाहरूले यो संयन्त्रलाई आत्मसात गरी सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गर्दै आएका छन् । त्यसैगरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले पनि स्थानीय सेवाप्रदायक कार्यालयहरूलाई संलग्न गराएर सार्वजनिक सुनुवाइ गरेको पाइन्छ । साथै स्थानीयस्तरमा सामुदायिक वन तथा मानवअधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत संघसंस्थाहरूले पनि यो संयन्त्रलाई प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । त्यस्तै आमसञ्चारका माध्यमहरू जस्तै टेलिभिजन तथा रेडियोहरूले पनि सार्वजनिक सुनुवाइको महत्त्वलाई आत्मसात गरेर कार्यक्रम प्रसारण गरेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

Conducting a Public Hearing Contributed by Chris Hampton and Ameshia Tubbs

Edited by Jerry Schultz and Phil Rabinowitz

Manual for Conducting Public Hearings in the Environmental Impact Assessment Process for Hydropower Project

Public Hearings: When and How to Hold Them by Bob Meinig, MRSC Legal Consultant, August 1998

सामाजिक जवाफदेहिताका २१ संयन्त्र (स्रोत पुस्तक) , केदार खड्का , चिरञ्जीवी भट्टराई सार्वजनिक सुनुवाइ , सहजकर्ता निर्देशिका , केदार खड्का

Thiminatic Concept on Public Hearing , Public Hearing : General People's Access to Authority Kedar Khadka

*****

सार्वजनिक विकास निर्माण तथा सेवाको प्रभावकारिताका लागि अनुगमन तथा मूल्यांकनमा नागरिक भूमिका

-केदार खडका

१) परिचय

सार्वजनिक निकायहरूबाट प्रवाह गरिने सेवा गुणस्तरीय, छिटोछरितो र विनाभन्भट पाउनु नागरिकको सार्वभौम अधिकार हो । सन् १९९० को दशकसँगै विकास भएको असल शासनको अवधारणाले अब सार्वजनिक विकास निर्माण तथा सेवाको वरीपरी जनता घुम्ने होइन बरु जनताको वरीपरी विकास निर्माण र सार्वजनिक सेवा पुग्नुपर्छ भन्ने शसक्त मान्यताको विकास भएको छ । साथै राज्यका निकायहरूले सञ्चालन गर्ने कुनै पनि विकासका योजनाहरूले लक्षित वर्गका जनतालाई सन्तुष्ट पार्नु ति निकायहरूको प्रमुख जिम्मेवारी हुनुपर्छ भन्ने कुरामा मतैक्यता बन्दै गएको छ ।

वास्तवमा राज्यको तर्फबाट जनतामा प्रवाह गरिने सेवा तथा विकासका योजनाहरूको प्रभावकारी अनुगमन गरेर सरकार र जनताका बिचको दुरीलाई कम गर्न सकिन्छ, द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्न पनि सकिन्छ । स्थानीयस्तरमा प्राप्त भएका योजना तथा कार्यक्रमहरूको संयुक्त अनुगमनमा नागरिक समाजको तर्फबाट पनि शसक्त भूमिका निर्वाह गरेर कार्यक्रमहरूको प्रभावकारितामा बढोत्तरी ल्याउन सकिन्छ । नेपालमा पछिल्लो समयमा स्थानीय निकायहरू जस्तै गाउँ विकास समिति (गाविस), जिल्ला विकास समिति (जिविस) तथा नगरपालिका (नपा) हरूमा प्रसस्त बजेट आउन थालेको छ । त्यसैगरी विभिन्न मन्त्रालयलगायत विकासका साभेदार संस्थाहरूबाट पनि धेरै बजेट गाउँमा खर्च हुँदै आएको छ । तर अनुगमन फितलो हुनेगरेकाले लक्षित उद्देश्य भने हासिन हुन सकेको छैन ।

स्थानीयस्तरमा प्राप्त यस्ता श्रोत र साधनको नागरिकस्तरबाट दरिलो अनुगमन नभएकाले त्यस्तो श्रोत सञ्चालन गर्ने संस्था तथा सिमित व्यक्तिहरूले अनुचित ढङ्गबाट खर्च गरेका उदाहरण हाम्रै गाउँ वरिपरी प्रशस्त पाउन सकिन्छ । त्यसैले स्थानीयस्तरमा प्राप्त श्रोत र साधनको नागरिक तहबाट स्वतन्त्र अनुगमन तथा मूल्यांकन गरेर सार्वजनिक निकायका अधिकारीहरूलाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउन र त्यस्ता निकायबाट हुने कामको प्रभावकारीता बढाएर गुणस्तरीय सेवाप्रवाहमा योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ ।

विशेष गरी सार्वजनिक निकायहरूबाट स्थानीयस्तरमा सञ्चालन गरिने विकास निर्माणका योजनाहरूको गुणस्तरमा प्रभावकारिता ल्याउने उद्देश्यले नागरिक अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने परिपाटिको विकास गर्ने हेतुले यो छोटो अनुगमन तथा मूल्यांकनसम्बन्धी चिनारी तयार गरिएको हो । साथै यो दस्तावेजले स्थानीय सार्वजनिक निकायहरूबाट दिइने सेवाको नागरिक तहबाट गर्न सकिने नागरिक अनुगमन तथा मूल्यांकनका बारेमा संक्षिप्त सैद्धान्तिक ज्ञान र विद्यमान सरकारी कानुनी संयन्त्रका वारेमा नागरिक अभियन्ताहरूलाई ज्ञान र सिप सिकाउने उद्देश्य लिइएको छ ।

२) नागरिक अनुगमन र मूल्यांकनको महत्त्व

सामान्यतया “अनुगमन र मूल्यांकन” एकैपटक प्रयोगमा आउने शब्द भए तापनि “अनुगमन” योजना कार्यान्वयनको हरेक चरणमा गरिने निरन्तर सुपरिवेक्षण तथा जाँचबुझ कार्य हो भने “मूल्यांकन” योजनाको उद्देश्यको आधारमा दक्षता, प्रभावकारीता र प्रतिफल जँच्ने प्रक्रिया हो । योजनाहरू सञ्चालन गर्नुपूर्व योजनाको समय, लागत, परिमाण तथा गुणस्तर निश्चित

गरिएको हुन्छ । त्यसै अनुरूप निष्पक्ष अनुगमन तथा मूल्यांकनको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ । त्यसैगरी योजनाहरू ६ वटा “क” को सिद्धान्त अनुसार गरिएको हुन्छ जसमा : के गर्ने ?, कहाँ गर्ने ?, कहिलेदेखि कहिलेसम्म गर्ने?, कसले गर्ने?, कति रकममा गर्ने?, र कसरी गर्ने? भन्ने विषयमा आधारित भएर योजना तय गरिएको हुन्छ । साथै निश्चित लाभग्राहीहरूको पहिचान गरेर उनीहरूको जीवनमा सुधार ल्याउने प्रतिवद्धता पनि गरिएको हुन्छ ।

स्थानीय सार्वजनिक सेवाप्रदायकहरूबाट प्रवाह गरिने सेवा तथा उनीहरूबाट सञ्चालन गरिने विकास निर्माणको प्रभावकारीताका लागि नियमित रूपमा नागरिक अनुगमन र मूल्यांकन गर्नु जरूरी छ । कुनै पनि लगानीको क्षेत्रबाट प्रतिफल लिनका लागि प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्यांकनले ठूलो महत्त्व राख्दछ । स्थानीय स्तरबाट दिइने सार्वजनिक सेवा प्रवाह र विकास निर्माणको अनुगमन तथा मूल्यांकनमा नागरिक समाजले तठस्त भूमिका खेल्न सक्छन् । नागरिकले खेल्न सक्ने यस्तो भूमिकालाई नेपाल सरकारले निर्माण गरेका सुशासन ऐन २०६४, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ र सेवा अभियान सञ्चालन निर्देशिका २०६५ ले प्रसस्त व्यवस्था गरेका छन् ।

३) अनुगमन तथा मूल्यांकनका चरणहरू:

अनुगमन : सार्वजनिक निकायहरूले सञ्चालन गर्ने योजनाका हरेक तहमा गरिने निरन्तर वा आवधिक निरीक्षण तथा जाँचबुझलाई अनुगमन भनिन्छ । अनुगमनले योजनालाई लक्षित समय, परिमाण, लागत र गुणस्तरीय बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । साथै योजनालाई आवश्यक पर्ने बजेट, निर्माण सामग्री, जनशक्ति योजना स्थलसम्म पुगेको छ कि छैन, समयमा काम भैरहेको छ कि छैन भनेर हेर्नुका साथै तत्कालका बाधा अडचन फुकाउने काम पनि हुनसक्छ ।

मूल्यांकन : योजनाको उद्देश्यको आधारमा त्यसका कृयाकलापको दक्षता, प्रभावकारीता र असर हेर्ने प्रकृतिलाई मूल्यांकन भनिन्छ । विशेषगरी मूल्यांकन तीन चरणमा गरिन्छ:

पहिलो चरण (निरन्तर मूल्यांकन): योजना चालु अवस्थामा लक्षित उपलब्धी हासिल भए नभएको मूल्यांकन गरि बाँकी अवधिका लागि सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रको पहिचान गरिन्छ ।

दोश्रो चरण (योजना सम्पन्न मूल्यांकन): योजना तर्जुमादेखि सो योजना सम्पन्न नहुँदासम्मका विभिन्न चरणमा प्राविधिक, प्रशासनिक, आर्थिक एवं सवल र दुर्वल पक्ष, योजना चक्रमा देखिएका समस्या, समय, गुणस्तर, लागत तथा परिमाण पूरा भएनभएको मूल्यांकन गरेर आगामी दिनका लागि सिकाइको आंकलन गरिन्छ ।

तेस्रो चरण (प्रभाव मूल्यांकन) : योजनाको तोकिएको अवधि सम्पन्न भएपछि प्रभाव मूल्यांकन गरिन्छ । यो चरणमा योजनाको उद्देश्यलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर योजना कार्यान्वयनको दक्षता, प्रभावकारीता, फाइदा, बेफाइदाको लेखाजोखा गर्ने तथा योजनाले पारेका सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय क्षेत्रमा परेको प्रभावका वारेमा अध्ययन गरी भविष्यका लागि पृष्ठपोषण गरिन्छ ।

स्थानीयस्तरका सार्वजनिक निकायहरूबाट प्रवाह गरिने सेवा र विकास निर्माणका कार्यान्वयनका हरेक तहमा नागरिक अनुगमन गर्न सक्षम नागरिक सञ्जालको व्यवस्था हुनसके थप प्रभावकारी हुन्छ । निर्दिष्ट लक्ष अनुसारको कार्यसम्पन्न गर्न यस्ता सञ्जालहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । नेपालमा सार्वजनिक क्षेत्रले सञ्चालन गर्ने विकास निर्माण तथा सार्वजनिक सेवाको क्षेत्रमा नागरिक अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्नका लागि हाम्रो सरकारले निम्नानुसारका कानुनी संयन्त्रहरूको विकास गरेको छ । विद्यमान यी कानुनी व्यवस्थालाई दैनिक जीवनमा अवलम्बन

गरेर आफ्नो क्षेत्रमा सुशासन वहालीका लागि योगदान गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी अनुगमन तथा मूल्यांकनका उपयुक्त ढाँचाहरू बनाएर व्यवस्थित रूपमा नतिजामुखि काम गर्न सकिन्छ ।

8) प्रभावकारी अनुगमनका लागि कानुनी संयन्त्र

जिल्ला अनुगमन एकाइको काम, कर्तव्य र अधिकार

- निर्देशिका कार्यान्वयनमा आइपरेका बाधा अड्चन फुकाउन पहल गर्ने,
- निर्देशिका अनुसार काम भए नभएको अनुगमन गर्ने, सेवा प्रवाहसम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा गर्न सेवा प्रदायकलाई उत्प्रेरित गर्ने,
- निर्धारित कार्यविधिअनुरूप काम भए नभएको अनुगमन गरी नभएको मा त्यसको कारण पत्ता लगाई निराकरणका उपाय अबलम्बन गर्न सेवा प्रदायकलाई उत्प्रेरित गर्ने,
- सेवा प्रवाहलाई गुण स्तरीय र प्रभावकारी बनाउने उपायहरूको पहिचान गर्ने,
- निर्देशिका बमोजिम भएका राम्रा काम कारवाहीको प्रचारप्रसार गर्ने,
- निर्दिष्ट कार्यविधिको अधीनमा रही कम लागत वा कम समय वा दुबै कम भएका सेवा प्रदायकलाई पुरस्कृत गर्न माथिल्लो निकायमा सिफारिस गर्ने,
- जिल्लामा रहेका सेवा प्रदायकमध्ये वर्षभरिमा परिमाण, समय, लागत, र गुणास्तरका सबैभन्दा राम्रो सेवा प्रदायकको छनौट गरी पुरस्कृत गर्न सिफारिस गर्ने ।

सार्वजनिक निकायबाट प्रवाह हुने सेवाको प्रभावकारीतालाई बढाउने उद्देश्यले सुशासन ऐन २०६४ अर्न्तगत “सेवा अभियान सञ्चालन निर्देशिका, २०६५” बनाएर लागू गरेको छ । यो निर्देशिकाले सार्वजनिक निकायहरूबाट सहज, सरल, छिटोछरितो तथा पादरशी ढङ्गले सेवा तथा सुविधा दिएर सर्वसाधारण जनतालाई सेवा सन्तुष्टि प्रदान गर्नका लागि सेवा प्रदायक निकायलाई सक्षम, सेवाग्राही नागरिकप्रति बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन तथा सेवा प्रदायकप्रतिको जनधारणामा परिवर्तन ल्याएर लोकतन्त्रको जगलाई मजबुत बनाउने लक्ष्य लिएको छ ।

सो निर्देशिकाले केन्द्रमा मुख्य सचिवको संयोजकत्वमा केन्द्रीय अनुगमन एकाइ गठन गरेको छ भने जिल्लामा स्थानीय प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्ला अनुगमन एकाइ गठन गर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ । यसमा महत्वपूर्ण व्यवस्था के छ भने प्रजिअको संयोजकत्वमा गठन हुने ७ जनाको जिल्लास्तरीय अनुगमन एकाइमा कम्तिमा दुइजना महिलासमेत ४ जना सेवाग्राही नागरिकको तर्फबाटसमेत सदस्य रहने व्यवस्था गरेर स्थानीयस्तरमा गरिने अनुगमनमा नागरिक संलग्नताको महत्वलाई स्पष्टसँग व्यवस्था गरेको छ ।

साथै स्थानीय विकास मन्त्रालय अर्न्तगत गाविस, जिबिस तथा नगरपालिका अनुदान सञ्चालन कार्यविधि २०६७ मा पनि प्रत्येक उपभोक्ता समितिको गठनसँगै कम्तिमा ५ जना योजना अनुगमन समिति गठन गर्नुपर्ने वाध्यकारी व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यसैगरी सुशासन ऐनका दफा २० मा सार्वजनिक चासोको विषय कार्यान्वयन गर्दा सरोकारवाला तथा नागरिक समाजसँग परामर्श गर्न सकिने व्यवस्था गरेर सार्वजनिक निर्माण तथा सेवालाई प्रभावकारी बनाउन नागरिकबाट अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने परिपाटिलाई संस्थागत गर्ने प्रयास

गरिएको छ । यो कानुनी व्यवस्थालाई अब हामी नागरिकहरूले दैनिक पनि जीवनमा अनुसरण गर्नमात्रै बाँकी छ ।

५) नागरिक अनुगमनको विधि:

असल शासन ऐन तथा नियमावलीको व्यवस्थाअनुसार सार्वजनिक निकायहरूबाट दिइने सेवाको प्रभावकारिता अनुगमन गर्ने कानुनी व्यवस्था भए तापनि व्यवहारमा पालना हुन सकेका छैनन् । त्यसैले “स्थानीय निकायहरू” (गाविस, जिविस, नगरपालिका) तथा “सार्वजनिक निकायहरू” (स्थानीयस्तरमा कार्यरत सरकारी कार्यालयहरू जस्तै स्वास्थ्य, शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, मालपोत, वन, हुलाक, जिल्ला प्रशासन आदि कार्यालयहरू) बाट दिइने सेवाको प्रभावकारिता बढाउन नागरिक खवरदारी र नियमित अनुगमन हुनु जरूरी हुन्छ । उदाहरणका लागि:

५.१ स्थानीय गाविसमा सञ्चालन हुने विकास निर्माणको नागरिक अनुगमन: हरेक वर्ष स्थानीय गाविसबाट सञ्चालन हुने विकास निर्माणको गुणस्तर बढाउन नागरिकस्तरबाट अनुगमन गर्न सकिन्छ । त्यसैले स्थानीय नागरिकको तर्फबाट व्यवस्थित अनुगमन गर्नका लागि तल उल्लेखित अनुगमन ढाँचा (नमूना) लाई अवलम्बन गरेर गाविस अनुदान सञ्चालन कार्यविधि अनुसार लक्षित वर्गका लागि बजेट विनियोजन गरिएको छ कि छैन भनेर नागरिक अनुगमन गर्न सकिन्छ :

लक्षित वर्गका लागि गाविसले छुट्याएको अनुदान कार्यान्वयनको अनुगमनको लागि नमूति प्रतिवेदनको ढाचा

जिल्ला:..... गाविसको नाम:..... अनुगमन मिति:.....

- १) चालु आ.ब.का लागि माथि उल्लेखित गाविसको गाउँ परिषदबाट जम्मा कति बजेट पारित भयो ? रु.....
- २) विपन्न वर्गका महिलालाई प्रत्येक फाइदा पुग्ने योजनामा खर्च गर्नुपर्ने १०५ बजेटमध्ये कुन योजनाका लागि कति बजेट छुट्याइयो ? अहिले कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?

योजनाको नाम	योजनाका लागि छुट्याइएको रकम	उपभोक्ता समितिका सदस्यहरूको नाम	योजना कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?		
			शुरु भएकै छैन	निर्माणाधीन छ	योजना सम्पन्न भइसक्यो

- ३) विपन्न वर्गका बालबालिकालाई प्रत्येक फाइदा पुग्ने योजनामा खर्च गर्नुपर्ने १०५ बजेटमध्ये कुन योजनाका लागि कति बजेट छुट्याइयो ? अहिले कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?

योजनाको नाम	योजनाका लागि छुट्याइएको रकम	उपभोक्ता समितिका सदस्यहरूको नाम	योजना कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?		
			योजना शुरु भएकै छैन	निर्माणाधीन छ	योजना सम्पन्न भइसक्यो

- ४) गाविसका आर्थिक रूपमा "विपन्न, जेष्ठ नागरिक, दलित, जनजाति, अपाङ्ग र पिछडा वर्ग"लाई प्रत्येक फाइदा पुग्ने योजनामा खर्च गर्नुपर्ने १५५ बजेटमध्ये कुन योजनाका लागि कति बजेट छुट्याइयो ? अहिले कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?

योजनाको नाम	योजनाका लागि छुट्याइएको रकम	उपभोक्ता समितिका सदस्यहरूको नाम	योजना कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?		
			योजना शुरू भएकै छैन	निर्माणाधीन छ	योजना सम्पन्न भइसक्यो

- १) गाविस अनुदान सञ्चालन कार्यविधिमा तोकेबमोजिम लक्षित वर्गका लागि बजेट विनियो जन गरेको छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन यदि विनियोजन गरेको छ भने यो जनाको नाम र रकम उल्लेख गर्ने :..... ( ) यदि विनियोजना गरेको छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- २) गाविस अनुदान सञ्चालन कार्यविधिमा तोकिए बमोजिम प्रत्येक योजनाका लागि छुट्टाछुट्टै उपभोक्ता समिति गठन भएको छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन ( ) छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- ३) माथि नं.२ मा भनिएअनुसार गठन गरिएको उपभोक्ता समितिमा ३३ प्रतिशत महिलाको अनिवार्य उपस्थिति छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन ( ) छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- ४) उपभोक्ता समितिमा रहेका ३३ प्रतिशत महिलामध्ये अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्ष पदमा एक जना महिला पदाधिकारमा राखिएको छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन ( ) छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- ५) गाविस अनुदान सञ्चालन कार्यविधिमा तोकिए बमोजिम प्रत्येक योजनाका लागि छुट्टाछुट्टै अनुगमन समिति भएको छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन ( ) छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- ६) गाविस अनुदान सञ्चालन कार्यविधि अनुसार अनुगमनरमूल्यांकन र प्रगति प्रतिवेदन समिति गठन भएको छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन ( ) छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- ७) गाविसको नियमित लेखापरीक्षण भएको छ कि छैन ? ( ) छ ( ) छैन ( ) छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....
- ८) यदि गाविसको नियमित लेखापरीक्षण समयमा सम्पन्न भएको छ भने कसरी सम्पन्न गरियो ?
- ( ) लेखापरीक्षण गर्नुअघि लेखापरीक्षकले सम्पन्न योजनाको स्थलगत निरीक्षण गरेको पाइयो
- ( ) लेखापरीक्षक स्वयंले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाजलगायत पत्रकारसमक्ष प्रस्तुत गरेको पाइयो
- ( ) गाविसको बेरुजु मत वर्षभन्दा घटेको पाइयो

- ( ) सर्वसाधारणले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन माग्दा सजिलै दिने गरेको पाइयो
  - ( ) लेखापरीक्षण गर्दा माथिका सबै प्रावधान पुरा गरेको पाइयो
  - ( ) लेखापरीक्षण गर्दा माथिका प्रावधानमध्ये आंशिक पुरा गरेको पाइयो
  - ( ) लेखापरीक्षण गर्दा माथिका कुनै पनि प्रावधान पुरा गरेको पाइएन ।
- ५) गाविसको वार्षिक बजेट तथा वर्षभरी सञ्चालन गरिने कार्यक्रम तथा योजनाहरूको बजेट सबैले देख्ने गरी राखिएको छ ?
- ( ) सूचना पाटीमा टाँसेर राखिएको छ
  - ( ) स्थानीय पत्रपत्रिकाबाट सार्वजनिक गरिएको छ
  - ( ) स्थानीय रेडियोबाट प्रचारप्रसार गरिएको छ
  - ( ) कुनै माध्यमबाट पनि बजेट तथा कार्यक्रम सार्वजनिक गरिएको छैन
  - ( ) छैन भने कि ? (स्पष्ट कारण खुलाउनु होस्):.....

१०) स्थानीय योजना सम्पन्न भएर अन्तिम भूक्तानी लिनुभन्दा अघि सार्वजनिक लेखापरीक्षण (Public Audit) गरिएको छ कि छैन ? ( ) गरिएको छ ( ) गरिएको छैन ( ) छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने :..... ( ) गाविसमा सञ्चालन भएका कुन कुन योजनाको सार्वजनिक लेखापरीक्षण (Public Audit) नगरी हिसाव फछ्यौट गरियो ? (योजनाको नाम दिने):.....

११) गाविसमा सञ्चालनमा आएका रु ३ लाख भन्दा माथिका योजना स्थलमा योजना विवरण जस्तै (योजनाको नाम, शुरु हुने र सम्पन्न हुने मिति, बजेट, लाभग्राही जनताको संख्या, योजनाले समेटेको क्षेत्र उल्लेख गरि सूचना बोर्ड राखेको छ कि छैन ? ( ) राखेको छ ( ) राखेको छैन ( ) राखेको छैन भने किन ? (स्पष्ट कारण खुलाउने):.....

५.२ स्थानीय सेवाप्रदायक कार्यालयहरूको नागरिक अनुगमन: स्थानीयस्तरमा स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि तथा हुलाक जस्ता कार्यालयहरू स्थापना भएका हुन्छन् । यस्ता कार्यालयहरूले स्थानीय विपन्न लक्षित विभिन्न कार्यक्रम तय गरिएका हुन्छन् । यस्ता कार्यालयहरूमा के कति बजेट आएको छ, कसरी र कहाँ खर्च गरिँदै छ, त्यस्तो खर्च गर्ने निर्णय को को बसेर गर्दैछन् भन्ने वारेमा नागरिक अनुगमन गर्न सकिन्छ । साथै स्थानीय सेवाप्रदायक कार्यालयहरूमा कर्मचारी नबस्ने गुनोसो नियमित रूपमा आउने गरेका छन् । तोकिएका कर्मचारी नियमित रूपमा कार्यालयमा नआउँदा सेवाग्राही नागरिकहरू सेवा पाउनबाट विमुख हुन्छन् । त्यसैले स्थानीय नागरिकहरूबाट नियमित रूपमा अनुगमन हुन सक्थो भने सेवाप्रदायक कार्यालयहरूमा देखिने कमजोरीलाई सुधार गरेर सम्मानित नागरिक अभियन्ताको भूमिका निर्वाह गर्न सकिन्छ । स्थानीयस्तरमा स्वतन्त्र नागरिक अनुगमन गर्नका लागि लागि सुशासन ऐन २०६४, नियमावली २०६५ तथा गाविस, जिविस, नगरपालिका अनुदान सञ्चालन कार्यविधि २०६७ ले यथेष्ट अधिकार दिएको छ । साथै ति निकायहरूले नागरिक समाजकोसमेत सहभागितामा गठन गर्ने विभिन्न अनुगमन समितिहरूमा बसेर पनि अनुगमन गर्न सकिन्छ । यस्तो काम गर्न मात्रै स्थानीय नागरिकमा रुचि र प्रतिवद्धता भने हुनुपर्दछ ।

६) स्थानीयस्तरमा गरिने विकास निर्माणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था: सेवा अभियान सञ्चालन निर्देशिका, २०६५ ले सार्वजनिक निकायबाट दिइने सेवालाई

भरपर्दो, गुणास्तरीय, मितव्ययी एवं छिटो छरितो बनाउन आवश्यक स्रोत र साधनको समुचित व्यवस्थापन, लागत कम हुने उपायको खोजी, सेवा वितरणका विकल्पहरूको नियमित खोजी, सेवाग्राहीहरूसँगको सहकार्यको विकास, अन्य साभेदारको खोजी र उपयुक्त साभेदारको छनौट, सेवाग्राहीको सन्तुष्टीको सर्भेक्षणलगायतका कार्य नियमित रूपमा गर्नु सेवाप्रदायक निकायको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरेको छ । साथै सो निर्देशिकाको नम्बर ८ मा स्थानीयस्तरमा सञ्चालन गरिने विकास निर्माणमा नागरिक अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न सजिलोहोस् भन्ने हेतुले निम्नानुसारको वाध्यकारी व्यवस्था गरेको छ :

- स्थानीयस्तरमा जुनसुकै सरकारी कार्यालय वा स्थानीय निकायबाट हुने साठी लाख रुपैयाँसम्मका अधिकांश विकास निर्माण कार्य स्थानीय उपभोक्ता समिति मार्फत मात्र संचालन हुने व्यवस्था गरिएको छ ।
- जुनसुकै विकास निर्माण कार्यको कार्यान्वयन गर्दा आयोजनाको अवधि, प्राप्त हुने प्रतिफल, आयोजनाबाट लाभ प्राप्त गर्ने जनसंख्या र क्षेत्रको विवरण, अनुमानित कूल बजेट, स्वीकृत वार्षिक बजेट, चौमासिक निकास, निकास भएको रकमबाट सम्पन्न हुने कार्य, कार्यान्वयन गर्न अपनाइएको पद्धति, ठेक्कापट्टा भएको भएमा सोको विवरण, ठेकेदारलाई भुक्तानी गरेको रकम र सम्पन्न भएको काम जस्ता विवरण आयोजना स्थलमा नै सबैले देख्ने गरी नेपाली र स्थानीय भाषामा टाँस गरी राख्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको छ ।
- उपभोक्ता समितिमार्फत संचालन हुने वा निर्माण हुने विकास निर्माण कार्यको स्थलगत अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित स्थानीय जिल्ला कार्यालयको हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

उपभोक्ता समितिमार्फत गरिएको निर्माण वा संचालन गरिएको कार्यक्रमको जानकारी स्थानीय जनताले माग गरेमा उपभोक्ता समितिले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । यसरी माग गरिएको बिबरण उपलब्ध नगराइएमा सम्बन्धित उपभोक्ताले त्यस्ता उपभोक्ता समिति भङ्ग गर्न माग गरेमा भङ्ग गरी अन्य माध्यमबाट कार्य सम्पन्न गर्न वा उपभोक्ता समितिको पुनर्गठन गरी कार्य सुम्पिन सम्बन्धित निकायले सक्ने व्यवस्था छ ।

७) सेवा प्रवाहसम्बन्धी कार्यविधि:

सेवा अभियान सञ्चालन निर्देशिका, २०६५ को नम्बर ५ मा सेवा प्रदायक निकायहरूले विशेष गरी सेवा प्रवाहको परिमाण तथा गुणास्तरमा वृद्धि र सेवाग्राहीको सन्तुष्टीको पक्षलाई विशेष ध्यान दिन निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ :

- अशक्त, अपांग, ज्येष्ठ नागरिक, नावालक र महिलासँग सम्बन्धित सेवालाई प्रमुख प्राथमिकता दिई प्रवाह गर्नुपर्ने,
- लागत तथा समयमा कटौती तथा गुणास्तर वृद्धिका उपाय गर्नुपर्ने,
- सेवा प्रवाहको प्रभावकारिताको स्वतन्त्र कार्यमूलक परीक्षण गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- सेवाग्राहीप्रतिको उत्तरदायित्व प्रदर्शन गर्नुपर्ने,
- सेवाग्राहीको सन्तुष्टीमा वृद्धि गर्नुपर्ने,
- निर्धारित समयमा सेवा उपलब्ध गराउन नसकिएको अवस्थामा सेवा समयमा उपलब्ध हुन नसक्नाको पुष्ट्याई तथा स्पष्टीकरणसहित सेवाग्राहीलाई सन्तुष्ट तुल्याउने उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने,

- सम्लग्न जनशक्तिबीच सकारात्मक प्रतिस्पर्धात्मक भावना र क्षमता विकास गर्नुपर्ने,
- सरोकारवालाबीच सहकार्य र साभेदारी प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने, तथा
- सुभावा, जिज्ञासा र गुनासो सुन्ने व्यवस्था सुनिश्चित तुल्याउनुपर्ने छ ।

८) अनुगमन तथा मूल्यांकनमा सहयोग गर्ने सूचनाको हक सम्बन्धी संयन्त्र :

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचना माग्ने, पाउने र अवलोकन गर्ने अधिकार दिएको छ । साथै ऐनको दफा ५ ले प्रत्येक सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ । सो व्यवस्था अनुसार सार्वजनिक निकायसँग सम्बन्धित देहायका सूचना सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ :

- सार्वजनिक निकायको स्वरूप र प्रकृति,
- निकायको काम, कर्तव्य र अधिकार,
- निकायमा रहने कर्मचारी संख्या र कार्य विवरण,
- निकायबाट प्रदान गरिने सेवा,
- सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी,
- सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि,
- निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी,
- निर्णयउपर उजुरी सुन्ने अधिकारी,
- सम्पादन गरेको कामको विवरण,
- सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद,
- ऐन, नियम, विनियम वा निर्देशिकाको सूची,
- आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबार सम्बन्धी अद्यावधिक तयार गर्नुपर्नेछ ।

८.१ सजाय तथा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको दफा ३२ मा सार्वजनिक निकायले मनासिब कारण विना सूचना नदिएको वा सूचना दिन इन्कार गरेको, आशिक रुपमा वा गलत सूचना दिएको वा सूचना नष्ट गरेको देखिएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले सम्बन्धित कार्यालयका प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई एकहजार देखि २५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै त्यस्ता प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई विभागीय कारबाही हुने पदमा रहेको भए निजलाई विभागीय सजायको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्ने व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ । र, समयमा दिनुपर्ने सूचना विना कारण नदिई ढिलाई गरेमा जति दिन ढिलाई गरेको हो प्रति दिन दुईसय रुपैयाँको दरले निजलाई जरिवाना गर्ने कडा कानुनी व्यवस्थासमेत सो कानुनले गरेको छ ।

त्यसैगरी कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक निकायबाट प्राप्त गरेको सूचना जुन प्रयोजनको निमित्त लिएको हो सोही प्रयोजनको लागि प्रयोग नगरी दुरुपयोग गरेको देखिएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचनाको दुरुपयोगको गंभीरता हेरी त्यस्तो व्यक्तिलाई पाँच हजारदेखि २५ हजार

रूपैयौसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरेर नागरिकलाई पनि जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था गरेको छ ।

साथै सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले उक्त ऐन बमोजिम सूचना नदिएको, दिन इन्कार गरेको, आशिक रूपमा वा गलत सूचना दिएको वा सूचना नष्ट गरेको कारणले कुनै व्यक्तिलाई हानीनोक्सानी पर्न गएमा त्यस्तो व्यक्तिले सूचना नपाएको, आशिक रूपमा वा गलत सूचना पाएको वा सूचना नष्टगरेको मितिले ३ महिनाभित्र आयोग समक्ष क्षतिपूर्तिको लागि निवेदन दिएमा मनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति सम्बन्धित निकायबाट भराई पाउने व्यवस्था पनि ऐनमा गरिएको छ ।

अन्तमा: हिजोआज सरकारी भूमिकालाई समाजमा विद्यमान धेरै सरोकारवालामध्ये एउटा सरोकारवालको भूमिकाको रूपमा मात्रै हेर्ने गरिन्छ । जनता आफ्ना आवश्यकता स्वयं पहिचान गरेर निर्णय गरी आफैँ जिम्मेवारी पूर्ण तरिकाले योजना सम्पन्न गर्न र अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न सक्षम छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ । यस्तो कार्यमा सरकारले सहजकर्ताको मात्रै भूमिका खेल्ने हो भन्ने अवधारणा पनि स्थापित भैसकेको छ । त्यसैले स्थानीयस्तरको विकास निर्माण तथा सार्वजनिक सेवामा प्रभावकारिता ल्याउन स्थानीय नागरिकहरू स्वयं नै अग्रसर हुन र आफ्नो नागरिक अधिकार प्रयोग गर्न दिलाई गर्नुहुँदैन ।

१. छात्रवृत्ति के हो ? यसका केहि परिभाषाहरू:

छात्रवृत्ति भन्नाले शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभागबाट वा अन्य कुनै निकायबाट नियमित रूपमा विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीका लागि तोकिएको आधार बमोजिम तोकिए बमोजिमको नर्सको आधारमा प्रदान गरिने रकम, पोशाक, स्टेशनरी लगायत निःशुल्क उपभोग गरिनेलाई जनाउँछ ।

“अध्ययनमा सजिलोका लागि छात्र छात्राहरूलाई दिईने वृत्ति वा निर्वाहाभत्ता” लाई छात्रवृत्ति भनिन्छ ।

—प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, हेमाङ्गराज अधिकारी

“विद्यार्थीहरूलाई विद्याध्ययन गर्नका निम्ति दिईने जीविकाको साधन वा सहायता” लाई छात्रवृत्ति भनिन्छ ।

—राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश, हर्षानारायण भट्टराई

“विद्याध्ययनको बेला विद्यार्थीको निर्वाहामा सघाउ गर्न दिईने निश्चित रकम वा वृत्ति” लाई छात्रवृत्ति भनिन्छ ।

—नेपाली शब्दसागर, वसन्तकुमार शर्मा

—“Financial help for a student or a sum of money awarded to a student on the basis of academic merit, to help with living expenses, study or travel”

-Encarta, World English Dictionary

२. शिक्षा मन्त्रालय:

नेपालमा शिक्षा मन्त्रालयको स्थापना २००८ सालमा भएको हो । शिक्षा मन्त्रालयले नै सरकारी तवरबाट नेपालको शिक्षाको सर्वाङ्गीण विकासको नेतृत्व गर्दछ ।

नेपालमा छात्रवृत्ति सम्बन्धमा हरेक निती, नियम र योजनाको कार्यान्वयन, नियमन र अनुगमन गर्ने जिम्मेवार सरकारी निकाय शिक्षा मन्त्रालय हो ।

शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत ५ विकास क्षेत्रमा १-१ वटा क्षेत्रिय शिक्षा निर्देशनालय, ७५ जिल्लामा जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू, १०५१ स्रोतकेन्द्रहरू र विभिन्न विभाग तथा शाखाहरू र एक छात्रवृत्ति शाखा रहेका छन् ।

शिक्षा मन्त्रालय मातहत रहेका तर स्वायत्त संस्थाका रूपमा क्रियाशिल रहेका विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, विभिन्न विश्वविद्यालयहरू(त्रिभुवन विश्वविद्यालय, संस्कृत विश्वविद्यालय, काठमाण्डौं विश्वविद्यालय, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, पोखरा विश्वविद्यालय, कृषि विश्वविद्यालय, पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय, सुदूर पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय, बौद्ध विश्वविद्यालय आदि), उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् आदि संस्थाहरू पनि शिक्षा मन्त्रालयको नेतृत्वमा क्रियाशिल छन् ।

३. छात्रवृत्तिबारे जानकारीका श्रोत एवं निकायहरूः

शिक्षा मन्त्रालयबाट प्रकाशित हुने विभिन्न प्रकाशनहरू ।

छात्रवृत्ति कार्यान्वयन निर्देशिका २०६८ ।

बिद्यालय क्षेत्र सुधार योजना को विस्तृत विवरण ।

स्वायत्त संस्थाहरू जस्तै: विभिन्न विश्वबिद्यालयहरू, उ.मा.बि.परिषद्, सिटिईभिडि, अनुदान आयोगका प्रकाशन, वेबसाईट र छात्रवृत्ति नियमावलि र निर्देशिकाहरू ।

प्रत्येक आर्थिक बर्षमा शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभागबाट प्रकाशनहुने कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका ।

क्षेत्रिय शिक्षा निर्देशनालयहरू ।

सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा कार्यालय, जिल्ला शिक्षा अधिकारी र बिद्यालय निरीक्षकहरू ।

स्रोतकेन्द्रहरू र स्रोत व्यक्तिहरू ।

बिद्यालयका प्राचार्य वा प्रधानाध्यापकहरू ।

मन्त्रालयका निम्न धर्मदकृष्टभ हर्षु : www.moe.gov.np, www.doe.gov.np

४. बिद्यालय तहमा बिद्यमान छात्रवृत्तिको व्यवस्था(२०७०/०७१ को कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिकाको आधारमा):

क.सं.	छात्रवृत्तिको नाम वा किसिम	तह/कक्षा	क्षेत्र	रकम बार्धिक	कैफियत
१.	सबै दलित विधाधीका लागि छात्रवृत्ति	१-८ कक्षा	सबै देशभर		विपन्नताको आधार हेरी सबै दलित विधाधीहरूलाई बिद्यालय व्य.स.ले छनोट गरि दोहोरो नपने गरि बितरण गर्ने ।
	क. स्टेसनरी मात्र पाउने विधाधी		हिमाली क्षेत्र	रु २०० प्रति विधाधी	
			पहाडी क्षेत्र	रु १७५ प्रति विधाधी	
			तराई र न.पा. क्षेत्र	रु १५० प्रति विधाधी	
ख. पोशाक मात्र पाउने विधाधी	हिमाली क्षेत्र	रु ४०० प्रति विधाधी			
	पहाडी क्षेत्र	रु ३५० प्रति विधाधी			
२.	घात्राहरूका लागि छात्रवृत्ति (कपार्ली प्याकेज समेत)	१-८ कक्षा	सबै देशभर		नि रि च त मा ष द ष ड र आधार बनाएर महिला विधाधीहरूलाई बिद्यालय व्य.स.ले छनोट गरि दोहोरो नपने गरि बितरण गर्ने ।
	क. स्टेसनरी मात्र पाउने विधाधी		हिमाली क्षेत्र	रु २०० प्रति विधाधी	
			पहाडी क्षेत्र	रु १७५ प्रति विधाधी	
			तराई र न.पा. क्षेत्र	रु १५० प्रति विधाधी	
ख. पोशाक मात्र पाउने विधाधी	हिमाली क्षेत्र	रु ४०० प्रति विधाधी			
	पहाडी क्षेत्र	रु ३५० प्रति विधाधी			
ग. स्टेसनरी र पोशाक दुबै पाउने विधाधी	तराई र न.पा. क्षेत्र	रु ३०० प्रति विधाधी			
	हिमाली क्षेत्र	रु ६०० प्रति विधाधी			
	पहाडी क्षेत्र	रु ५२५ प्रति विधाधी			
	तराई र न.पा. क्षेत्र	रु ४५० प्रति विधाधी			

३.	लक्षित विधार्थीका घात्रवृत्ति	समूहका लागि	१-८ कक्षा	सबै देशभर	रु ४०० देखी रु ६०० सम्मका दरले	बिबिभिन्न सिमान्तकृत २२ जनजाती समूह र मूलत कमैया, हलिया, चरुवा र वादीका सन्ततीलाई दिने।
४.	सहिदका घोरघोरीलाई घात्रवृत्ति		१-५ कक्षा	देशभरका सबै सहिद परिवार	रु १२००० प्रति विधार्थी	नपास सरकारबाट सहिद घोषणा गरेको प्रमाणपत्रका आधारमा जिशिकाले दिने।
			६-८ कक्षा		रु १८००० प्रति विधार्थी	
			९-१२ कक्षा		रु २४००० प्रति विधार्थी	
५.	मूलत कमलहरीका लागि घात्रवृत्ति		१-५ कक्षा	सबै मूलत कमलहरी विधार्थी	रु १५०० प्रति विधार्थी	जिशिका र विधालय माफत नेपालसरकारबाट उपलब्धगराउने।
			६-८ कक्षा		रु १८०० प्रति विधार्थी	
			९-१२ कक्षा		रु ५००० प्रति विधार्थी	
			उच्च शिक्षा		रु १०००० प्रति विधार्थी	
६.	मूलत कमलहरीका लागि घात्रावास संचालन घात्रवृत्ति		घात्रावास बस्ने सबै कक्षाका	घात्रावास बस्ने सबै कमलहरी विधार्थी	रु ५००० प्रति विधार्थी र रु ६६३००। प्रति ३० विधार्थी एक समूहमाती १ समूहलाई।	घात्रावास बाडैन, भान्से, पाले समेतलाई लाग्ने खर्च भनि दिने एकमुष्ट रकम ६६३०० बाषिक दिइने।
७.	द्वन्द्व पिडित घात्रवृत्ति		१-५ कक्षा	२०५२ फाल्गुण १ देखि २०६३ मंसिर ५ सम्मको द्वन्द्व पिडितहरू।	रु १०००० प्रति विधार्थी	नागरिक राहत, क्षतिपति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धित कार्यविधि २०६६ अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा रहेको समितिको सिफारिसमा मृतकका बहिमा ३ सन्ततीलाई शिक्षा मन्त्रालयबाट जिशिकामाफत दिने।
			६-८ कक्षा		रु १२००० प्रति विधार्थी	
			९-१० कक्षा		रु १४००० प्रति विधार्थी	
			उच्च शिक्षा		रु १६००० प्रति विधार्थी	
८.	हिमाली विधार्थीका घात्रवृत्ति(दुर्गम)	सबै कक्षा लागि	सबै कक्षा	घात्रावास संचालित मुस्ताङ, हुम्ला, जुम्ला लगायतका हिमाली जिल्ला	रु ३८००० प्रति विधार्थी	सम्बन्धित जिशिका माफत अरु कुनै घात्रवृत्तिमा दोहोरो नपने गरि घात्रावासबस्नेहरूका लागि मात्र।

९.	फिडर विधार्थीका छात्रवृत्ति	छात्रावासका लागि	कक्षा ९ देखि १२ सम्म	ईलाम, ओखलढुङ्गा, महोत्तरी, सर्लाही, नुवाकोट, पात्सा, कपिलवस्तु, दाङ्ग, बालुङ्गा, रोल्पा, मकवानपुर, डोल्पा, डोटी, बैतडी, दोलखा र रौतहट ।	रु ३०००० प्रति विधार्थी (हिमाली र पहाडी जिल्ला) रु २५००० (तराई जिल्ला)	यस्तो रकम मध्ये रु ५००० विधार्थीलाई र बाँकी रकम छात्रावास व्यवस्थापनलाई दिने ।
१०.	नमुना विद्यालयका विधार्थीका छात्रवृत्ति	विद्यालयका लागि	प, स् ट नभएको	नमुना विद्यालय भन्नि शिक्षा मन्त्रालयले तोकेका विद्यालयहरू	रु ३०००० प्रति विद्यार्थी	परीक्षा मार्फत छनोट हुन सफल विद्यार्थीलाई शिक्षा मन्त्रालय मार्फत ।
११.	हिमाली विद्यालय विधार्थीका छात्रवृत्ति	आवासिय छात्रावासका लागि	६ - १० कक्षा	ताप्लेजुङ्ग, रसुवा, सखुवासभा, जुम्ला, सोलुखुम्बु, मोरङ र दाङ्गला ।	रु ३०००० प्रति विद्यार्थी	आवासिय विद्यालयका छात्रावासमा बस्ने विधार्थीलाई दिने ।
१२.	माध्यमिक छात्रवृत्ति	शिक्षा	६ - १० कक्षा	गरिबीका परिचयपत्र प्राप्त सबै विद्यार्थी	रु १७०० प्रति विद्यार्थी	विद्यार्थीका नाममा ठोक खाला खोली प्रतिबर्ष निरन्तर भुक्तानी दिने । ६ कक्षामा १ पटक छनोट भएपछि पटक पटक छनोट गरिरहन नपर्ने ।
१३.	दलित छात्रवृत्ति		९ - १० कक्षा	देशभर	रु ५०० प्रति विद्यार्थी	एक पटक छात्रवृत्ति पाएपछि निरन्तर उपलब्ध गर्ने ।
१४.	अपाङ्ग विद्यार्थीका लागि छात्रवृत्ति		१ - १० कक्षा	देशभर	रु ३००००, रु २५०००, रु ५००० र रु ३००० प्रति विद्यार्थी	अपाङ्गताका श्रेणीका आधारमा कमशः क, ख, ग र घ श्रेणीको छात्रवृत्ति दिने ।
१५.	लोपोन्मुख तथा अति सिमान्तकृतका छात्रवृत्ति	लागि	९ - १० कक्षा	देशभर	रु १७०० प्रति विद्यार्थी	मूक्त कसैया, हलिया, चरुवा र वादीका सन्ततीलाई एवं विभिन्न सिमान्तकृत २२ जनजाती समूह जस्तै: मुसहर, राजटे, चेपाङ्ग, डोम, दुसाद, कुसुण्डा, सतार, वाटे, मेचे, लेप्चा आदिलाई दिने ।

१६.	लक्षित समूहलाई उच्च माध्यमिक तहमा विज्ञान विषय अध्ययन गर्नका लागि छात्रवृत्ति	११-१२ कक्षा	११ कक्षाको विज्ञान विषय पढाई व्यवस्था नभएको जिल्लाबाट प्रवेशिका उत्तिर्ण सबै विद्यार्थीहरू	रु ३०००० प्रति विद्यार्थी	विद्यार्थीको घर टेगाना रहेको जिल्लामा विज्ञान विषयको पढाई संचालन नभएका र प्रवेशिका परिक्षामा कम्तिमा ५० प्रतिशत अंक ल्याउने सबै विद्यार्थीलाई दिने ।
-----	---	-------------	--	---------------------------	--

५. उच्च शिक्षा तहमा विद्यमान छात्रवृत्तिको व्यवस्था:

विभिन्न विश्वविद्यालयबाट चिकित्सा, नर्सिङ्ग, ईन्जिनियरिङ्ग लगायतका क्षेत्रमा छात्रवृत्ति दिने गरेको छ । जस्तै: शिक्षा मन्त्रालय मार्फत चिकित्साशास्त्रमा एमबिबिएस अध्ययनका लागि निर्धारित ४० कोटाको लागि परिक्षा संचालन हुन्छ र मेरिटका आधारमा निशुल्क: पढाईको अवसर प्रदान गरिन्छ ।

सबै विश्वविद्यालयले कम्तिमा १० प्रतिशत विद्यार्थीका लागि अनिवार्य रूपमा छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने प्रावधान रहेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाण्डौ विश्वविद्यालय, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, पोखरा विश्वविद्यालय, संस्कृत विश्वविद्यालय र अरु विभिन्न विश्वविद्यालयहरूले आ-आफ्नो विश्वविद्यालय संचालन नियमावलीका आधारमा विभिन्न प्रकृतिका छात्रवृत्तिहरूको व्यवस्था गरेका छन् । खासगरि चिकित्सा, ईन्जिनियरिङ्ग, कृषि, बनविज्ञान, व्यवस्थापन र व्यावसायिक अध्ययनका विषयका छात्रवृत्तिहरू निकै प्रतिस्पर्धी र आकर्षक मानिन्छन् ।

नेपालमा उच्च शिक्षा र खासगरि अनुसन्धान तहका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको छ । कतिपय वैज्ञानिकहरूले गर्ने अनुसन्धानलाई सहायता गर्न र एम. फिल. र बिधावारधी ए.ए.स. तह अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थीहरूले आयोगबाट प्रकाशित हुने बिज्ञापनमा प्रस्तावना सहित आবেदन दिएर अन्तरवार्ताबाट प्राप्त अंक र अनुसन्धान गतिविधीमा भएको प्रगति प्रतिवेदनका आधारमा विभिन्न विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था छ ।

सामुदायिक बिधालयबाट उत्तीर्ण विद्यार्थीहरू बिचमा उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदले लिएको लिखित परिक्षाबाट छनौट भएका विद्यार्थीहरूलाई बिधालयले भर्ना गर्ने जम्मा संख्याको न्यूनतम ५ प्रतिशत बिधार्थीलाई निशुल्क: छात्रवृत्तिको आरक्षण गरेर मात्र उच्च मा.बि लाई स्विकृति दिने प्रावधान तय गरेको छ र यस प्रकारको छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न सरोकार वालाले एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजा प्रकाशन लगत्तै परिषदले लिने छात्रवृत्ति छनौट परिक्षामा भाग लिन पर्दछ । केही छात्रवृत्ति कोटाहरू पूर्ण आवासिय सहितको निशुल्क: सुबिधाका पनि हुन्छन् ।

प्राविधिक शिक्षा तथ व्यावसायिक तालिम परिषदले नेपालमा सिप मुलक शिक्षाको नेतृत्व गरिरहेको छ । शैक्षिक शत्रको शुरूमा देशभरमा परिषदले छात्रवृत्तिकालागि परिक्षा संचालन गर्दछ । नर्सिङ्ग, ल्याब टेक्निसियन, रेडियोलोजी, भेटरिनरी र ईजिनियरिङ्ग, क्षेत्रमा परिषदले छात्रवृत्ति प्रदान गर्दछ । Merit based Scholarship, Classified Scholarship, Special Scholarship गरि ३ प्रकारका छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको छ ।

शिक्षा मन्त्रालय मातहतका सबै सामुदायिक र निजी विश्वविद्यालय, क्याम्पस, कलेज, उच्च

मा.बि., विदेशी विश्वविद्यालय बाट सम्बन्धन प्राप्त गरेका शिक्षा संस्थाहरू, निजी मेडिकल कलेजहरू र निजी बिद्यालयहरूले कम्तिमा १० प्रतिशत बिधार्थीहरूलाई निशुल्क: शिक्षा गर्ने र सो वराबरको छात्रवृत्ति बितरण गर्ने पनै बाध्यकारी ब्यबस्था रहेको छ ।

समाजसेवामा क्रियाशिल ब्यक्तित्वहरू, गुठीहरू, सहकारीहरू, शहिदको सम्भनामा शहिदपरिवार बाट स्थापित गरिएका र बिभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैह्र सरकारी संस्थाहरूबाट पाउने छात्रवृत्तिहरू पनि ठुलै मात्रामा रहेको पाईन्छ ।

६. समाजसेबी. ब्यबस्थापन समिति र चन्दादाताहरूबाट दिने छात्रवृत्ति:

समाजसेवामा क्रियाशिल ब्यक्तित्वहरू, गुठीहरू, सहकारीहरू, शहिदको सम्भनामा शहिदपरिवार बाट स्थापित गरिएका र बिभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैह्र सरकारी संस्थाहरूबाट पाउने छात्रवृत्तिहरू पनि ठुलै मात्रामा रहेको पाईन्छ ।

७. संक्षेपमा:

शिक्षा मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायबाट वितरणहुने छात्रवृत्तिबारे थाहा पाउनु, सरोकारवाला जनसमुहमा जानकारी दिनु हरेक सचेत नागरिकको दायित्व हो ।

शिक्षाको उज्यालोबाट बञ्चित हुन पुगेका र पहुँच बाहिर रहेका नागरिकमा सचेतना सम्प्रेषण गर्न सके सामाजिक रूपान्तरणमा टेवा पुग्ने र मानवअधिकारको पक्षमा समेत योगदान हुनेछ ।

छात्रवृत्ति बितरणमा हुनसक्ने अनियमितता, पक्षधरता र ढिलासुस्ति बारे समयमा नै सचेत र जागरूक बनौं । सम्बन्धित निकायलाई पारदर्शि र जवाफदेहि बन्नका लागि भकभकउने काममा हातमालो गरौं । समयमा, नियमितता, पारदर्शीता सहित लक्षित बर्गकेन्द्रित छात्रवृत्ति बितरणमा सहयोग गरौं ।

सहभागितात्मक योजना तर्जुमा पद्धति

नेपाल सरकारले विकास निर्माणको योजना छनोट गर्दा जनसहभागिता अनिवार्य जुटाउनुपर्ने नीति बनाएको छ । स्थानिय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ बमोजिम यो योजना तर्जुमा गर्दा निम्न अनुसारका सहभागितामूलक ढंगले छनोट गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

		परिवार/परिवार/परिवार	समय तालिका
-राष्ट्रिय नीति -जिल्ला आवधिक योजना -ग्राम साधन अवस्था	बजेट सीमा र निर्देशन	समुदाय/बस्तीस्तर	१
	प्रवाह/समय	संस्थाहरू/अध्यक्ष/सचिव समिति	
-गाविस र नगरको स्व आम्दानी -मैसल/निजी क्षेत्र सहभागिता	गाविस/ न.पा.स्तर	वडा समिति	२
		गाविस/नगर स्तर	३
		गाउँ/नगर परिषद्	४
मार्ग मसान्त	बजेट सीमा/मार्ग दर्शन	इलाकास्तर	५
		विधायकत योजना तर्जुमा समितिहरू सबै सरोकारका समितिहरू	६
-जिल्ला आवधिक योजना -जिल्लाको आफ्नो प्रक्षेपित आय -दातृसंस्था/राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय मैसलबाट प्राप्त रकम	कार्तिक मसान्त	एकीकृत योजना तर्जुमा समिति	७
		जिल्ला विकास समिति	८
		जिल्ला परिषद्	९
	बजेट सीमा निर्देशन	विधायकत मन्त्रालय	१०
		राष्ट्रिय योजना आयोग अर्थ मन्त्रालय	११
		संसद	१२
			पौष मसान्त
			फागुन मसान्त
			वैशाख भित्र
			असार

आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारप्रति हाम्रो प्रतिवद्धता ।
सम्पूर्ण मानवअधिकारको संरक्षणमा अभियानको क्रियाशिलता ।।

प्रकाशक

मानवअधिकार तथा सामाजिक रुपान्तरण अभियान (काहुरास्ट), नेपाल

जीतजङ्ग मार्ग, थापाथली काठमाण्डौ नेपाल

फोन : ०१-४२४६२२०, ४१०२०३३,

फ्याक्स : ०१-४१०२०३३, पोष्ट बक्स नं. १३५७२

इमेल : cahurast@gmail.com, info@cahurastnepal.org

वेब : www.cahurastnepal.org